

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
June / Haziran 2020, 24 (1): 73-95

**Kur'ân'da Kardeş Şiddeti: Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf Kıssalarına
Psikolojik Bir Bakış**

*Sibling Violence in the Qur'ân: A Psychological Perspective on the Abel-Cain
and the Prophet Joseph Stories*

İbrahim Yıldız

Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı
Assistant Professor, University of Mersin Fac. of Islamic Sciences Department of Tafsîr
Mersin, Turkey

i.yildiz@mersin.edu.tr orcid.org/0000-0003-0438-6994

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 18 February / Şubat 2020

Accepted / Kabul Tarihi: 27 April / Nisan 2020

Published / Yayın Tarihi: 15 June / Haziran 2020

Pub Date Season / Yayın Sezonu: June / Haziran

Volume / Cilt: 24 Issue / Sayı: 1 Pages / Sayfa: 73-95

Cite as / Atıf: Yıldız, İbrahim. "Kur'ân'da Kardeş Şiddeti: Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf Kıssalarına Psikolojik Bir Bakış[Sibling Violence in the Qur'ân: A Psychological Perspective on the Abel-Cain and the Prophet Joseph Stories]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 24/1 (Haziran 2020), 73-95.

<https://doi.org/10.18505/cuid.690585>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/pub/cuid>

Sibling Violence in the Qur'ân: A Psychological Perspective on the Abel-Cain and the Prophet Joseph Stories

Abstract: Although the family is the safest environment for each member, sometimes violence and abuse can come from the family members. Violence causes family relationships to deteriorate as in all other relationships among people. Sibling violence, as a form of domestic violence, can sometimes have dire consequences that can result in family breakup, death or long-term loss of one of the siblings. In this study, sibling violence, which has the potential to harm family relations in such a way, will be discussed in the context of two stories in the Qur'ân. It is aimed to contribute to other disciplines that study on this subject by examining the attitude of Islam against this violence, which affects the family, and the solutions of the Qur'ân to sibling violence. These stories in the Qur'ân are the story of Prophet Adam's two sons who narrate an incident of violence that result in the brother killing his brother, and the story of Prophet Joseph and his brothers who narrate the sibling violence resulting in long-term loss. Both stories provide clues to the prevention of violence in the light of the causes of sibling violence and the behavior of the victim sibling in the development of events. In addition, because of the fact that these stories have taken place in the family of the prophets, they give people the message that sibling violence can happen in any family.

Summary: Because of the social nature of the mankind, it must live in structured societies. Family is the medium for him where he is born, raised, socializes and prepares for his future life. It is normal sentiments of love, mercy and tolerance which dominate in a family. But despite this, it is possible for a family member to be a transgressor against another family member's rights. Emotions like jealousy and hostility can cause violence between siblings. Psychologists generally attribute the source of this kind of violence to the parents' failure to show equal love and affection to all children. While this is an important cause for violence among the siblings, craving for attention and acceptance from society, trying to achieve material and sensual superiority and desire for social success can incite feelings of envy among the siblings. While feelings of jealousy is unproblematic when its intensity can be considered normal, it can cause psychological imbalance if it increases to the level beyond manageable limits. If the latter case occurs, this produces a state of mind where a sibling becomes capable of committing every act of transgression to another sibling, which is the most important cause for the violence among siblings.

Archetypal stories of Cain and Abel, and Prophet Joseph in the Qur'ân provide some clues pertaining to recognition and prevention of violence among the siblings. In these two parables, the real reason for envy does not lie in the other sibling. According to the Qur'ân, the true reason for this envy is attributed exclusively to the transgressor. In the parable of Cain and Abel, source of the problem between the siblings is the sacrificial offering to Allah. While the offering of Abel was accepted, Cain's was not. Cain felt jealous and threatened his brother with death. Facing with his brother's threat, Abel stayed firm and peaceful, said to his brother that if he were to attack him, he will not retaliate even for self-defence. He reminded Cain that his envy and anger was not due to him, Abel. Abel reminded Cain that the act that Cain was contemplating was a great sin in Allah's eyes and that it is punishable by eternal hellfire. Cain, despite these warnings, went on to implement his intention of murder successfully.

When we inspect the parable we can see that Abel was free from any guilt on his part for his brother's envy which is the source of his transgression. His sacrifice was accepted because Abel was among the pious and this doesn't harm or effect negatively Cain in anyway. Therefore the main cause for the jealousy of Cain is his unworthiness in the eyes of Allah, in reality, the reason is solely Cain himself. Therefore it is totally unfair when Cain put the blame on his brother Abel. By the way of this example, the Qur'ân reminds mankind not to blame others for his problems and to take responsibility. Envy, which is the main reason for violence among siblings, will cloud judgment and prevent clear thinking. In the parable of Cain and Abel, the Qur'ân recommends not to taunt the already jealous sibling by way of words and actions and

instead, encourages warning against the grave consequences of evil intentions both in this world and in the hereafter.

In the parable of Prophet Joseph, because of jealousy of their father from Joseph, bigger brothers of Joseph planned to kill him but they give up on the idea of killing him and instead they dumped him in a well. Later on in the parable, some merchant finds Joseph and brings him to Egypt. There, Joseph becomes a high ranking statesman and meets with his older brothers. Because of the famine, older brothers are in need of Joseph for food and asks him for it, without knowing that the person they are asking from is their little brother, Joseph. Although Joseph faces with his brothers on a superior position his behavior exemplifies the best course of action to end violence among the siblings. In order to remove animosity and callousness from his brothers' heart, the gradual plan that Joseph had implemented is a great example for healing the wounds that violence among the siblings can cause. It is unreasonable to expect all the animosity and jealousy that brothers of Joseph held for years to go away completely in a moment. Prophet Joseph did not remind his brothers of their crime, on the contrary he was very generous to them. He brought their father and their brother Benjamin to Egypt and in front of them Prophet Joseph forgave his older brothers for the crimes they had committed against him. In this way, Prophet Joseph prevented his brothers potentially denying every transgression they did if he were to confront them in their first meeting, and made them ready to accept their evil deeds.

Parables of Cain and Abel and Prophet Joseph are important for recognizing that envy can destroy the mercy that the siblings innately have for each other. It is understood from the parables that envy must be controlled and violence can't be realized under any circumstances. It is clear from these parables that violence is never a solution for the jealousy among the siblings. A positive and viable solution would be for Cain to seek Allah's approval instead of killing Abel and for brothers of Joseph this would be to earn their father's love and respect.

Introspection and analysis regarding possible reasons for jealousy and trying to resolve them and striving to be a better human, sibling, or child is a solution prescribed by the Qur'an. Also, importance of speaking in a soft tone with the person who is experiencing intense jealousy, avoiding provocative language and behavior and trying every possible way to set this person straight is emphasized. The Qur'an reminds us through these two parables that the human nature is prone to evil suggestions from the satan and for this reason humans need generous and benevolent help from others in order to clear themselves from these evil temptations.

Keywords: Tafsir, Abel and Cain, Prophet Joseph, Sibling Violence, Sibling Abuse.

Kur'an'da Kardeş Şiddeti: Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf Kıssalarına Psikolojik Bir Bakış

Öz: Aile, her bir üyesi için en güvenli ortam olmasına rağmen bazen şiddet ve istismar, kişiye bizzat aile fertlerinden gelebilir. Şiddet, insanlar arasında var olan diğer tüm ilişkilerde olduğu gibi aile ilişkilerinin de bozulmasına neden olur. Aile içi şiddetin bir türü olarak kardeş şiddeti, bazen ailenin parçalanmasına, kardeşlerden birinin ölümüne veya uzun süreli kaybolmasına neden olabilecek kadar vahim sonuçlar doğurabilir. Bu çalışmada aile ilişkilerine bu denli zarar verebilecek potansiyeline sahip olan kardeş şiddeti, Kur'an'daki iki kıssa bağlamında ele alınacaktır. İslam'ın aileyi derinden etkileyen bu şiddet karşısındaki tutumu ve Kur'an'ın kardeş şiddetine sunduğu çözüm yolları incelenerek bu konuda çalışma yapan diğer ilim dallarına katkı sunmak amaçlanmaktadır. Kur'an'daki bu kıssalar, kardeşin kardeşi öldürmesiyle sonuçlanan bir şiddet hadisesini anlatan Hz. Âdem'in iki oğlu kıssası ve uzun süreli kayıpla sonuçlanan kardeş şiddetini anlatan Hz. Yûsuf ve kardeşleri kıssasıdır. Her iki kıssa da kardeş şiddetinin nedenlerinin ve mağdur olan kardeşin olayların gelişimindeki davranışları ışığında şiddetin önlenemesinin ipuçlarını barındırmaktadır. Ayrıca bu kıssalar, peygamber ailesinde gerçekleşmiş olması hasebiyle insanlara kardeş şiddetinin her zaman ve her ailede olabileceği mesajını vermektedir.

76 | İbrahim Yıldız, Kur'ân'da Kardeş Şiddeti: Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf Kıssalarına Psikolojik...

Özet: İnsan sosyal bir canlı olduğundan toplum içinde yaşamak zorundadır. Onun doğup büyüdüğü, sosyalleştiği ve hayata hazırlandığı ortam ailedir. Aile içinde sevgi, hoşgörü ve merhamet duygularının hâkim olması beklenen bir durumdur. Fakat bazen insanın maruz kaldığı şiddetin kaynağı aile fertlerinden biri olabilir. Kardeşler arasındaki çekememezlik, kıskançlık ve düşmanlık gibi olumsuz duygular, kardeşlerin birbirlerine şiddet uygulamalarına neden olabilir. Psikologlar, yaşanan bu şiddet türüne genellikle ebeveynlerin çocuklarına eşit sevgi ve ilgi göstermemesinden kaynaklanan kıskançlığın neden olduğu görüşündedirler. Bu, önemli bir neden olmakla birlikte bir kardeşin diğer kardeşe nispeten toplum tarafından daha fazla kabul görme, maddî veya manevî olarak belirgin bir üstünlük elde etme veya sosyal başarıya sahip olma gibi sebepler de kardeşler arasında kıskançlık duygusunu tetikleyebilir. Kıskançlık duygusu, normal sınırlarda tutulabildiği takdirde herhangi bir sorun oluşturmazken kontrol edilemeyecek derecede artması kişinin akıl ve ruh dengesini bozabilir. Bu durumda kardeşe karşı her türlü şiddeti uygulayabilecek olan hastalıklı bir kişilik ortaya çıkar ki kardeş şiddetinin en önemli nedeni budur.

Kur'ân'da kardeş şiddetinin yaşandığı kıssalar olan Hâbil Kâbil ve Hz. Yûsuf kıssaları, kardeş şiddetinin nedenlerin tespiti ve önlenbilmesi adına birtakım ipuçları vermektedir. Bu iki kıssa incelendiğinde kardeşler arasında oluşan kıskançlığın gerçek sebebinin diğer kardeşten kaynaklanmadığı anlaşılmaktadır. Kur'ân'a göre sorunun asıl kaynağı bizzat şiddeti uygulayan taraftır. Hâbil Kâbil kıssasında aktarıldığına göre iki kardeş arasındaki sorunun kaynağı Allah'a sundukları kurbanlardır. Hâbil'in kurbanı kabul edilirken Kâbil'in kurbanı kabul edilmemiştir. Bu durum karşısında kıskançlığa kapılan Kâbil, kardeşini ölümlle tehdit etmiştir. Hâbil, kardeşinin bu tavrı karşısında sükûnetini muhafaza ederek onun kendisine saldırması halinde kendisinin onu öldürmek niyetiyle karşı saldırıda bulunmayacağını söylemiştir. Kardeşinin öfkesinin nedeninin kendisi olmadığını ona hatırlatmıştır. Yapmayı planladığı fiilin Allah katında büyük bir günah olduğunu ahirette ebedî olarak cehennem azabı ile cezalandırılacağını hatırlatmıştır. Kâbil ise bu iyi niyetli öğütleri dinlememiş ve işlemeyi planladığı cinayeti ilk fırsatta gerçekleştirmiştir.

Kıssa incelendiğinde kardeş şiddetinin kaynağı teşkil eden kıskançlığın çıkış nedeni olan kurban hadisesinde Hâbil'in suçunun olmadığı görülmektedir. Onun kurbanının kabul edilmesinin nedeni takva ehli olmasıdır ve bu durumun kardeşi Kâbil'e hiçbir zararı yoktur. Dolayısıyla kıskançlığın asıl nedeni Kâbil'in Allah katındaki değersizliği yani sorunun kaynağı yine kendisidir. Ortaya çıkan sonuçtan kardeşini suçlaması ise tamamen haksız bir bakış açısına dayanmaktadır. Kur'ân, bu kıssa vesilesiyle sorunların kaynağını başkalarında aramak yerine insanın kendini hesaba çekmesi gerektiğini hatırlatır. Kardeş şiddetinin temel sebebi olan kıskançlık krizine tutulan kişinin aklî muhakemeleri zaafa uğrar. Bu nedenle Kur'ân, Hâbil Kâbil kıssasında olduğu gibi kardeşler arasında meydana gelen bu sorunu gidermek için kiskan kardeşin söz ve davranışlar ile tahrik edilmemesi ve yapmayı düşündüğü kötü fiillerin dünya ve ahiretteki sonuçlarının ona hatırlatılması gerektiğini vurgular.

Hız. Yûsuf kıssasında ağabeylerin Yûsuf'u babalarından kiskanmalarını sonucu ondan kurtulmak için önce öldürmeyi planladıkları sonradan bundan vazgeçerek onu kuyuya attıkları anlatılır. Kervancılar tarafından Mısır'a götürülen Yûsuf, kıssanın devamında kardeşlerinin karşısına Mısır'da yüksek bir devlet görevlisi olarak çıkar. Kıtık nedeniyle sıkıntı çeken kardeşler, Yûsuf'un onlara vereceği yiyeceklere muhtaçtırlar ve karşılıklarının kardeşleri olduğunu bilmemektedirler. Tamamen kendi lehine olan bir durumda kardeşleri ile karşılaşan Hız. Yûsuf'un tavrı, kardeş şiddetini bitirmek için yapılması gerekenleri çok güzel ortaya koymaktadır. Yûsuf'un, kardeşlerinin kalplerindeki kin ve soğukluğu gidermek için uyguladığı tedrici plan, kardeş şiddetinin açtığı yaraların tedavisi için güzel bir örnektir. Yılların kını ile kalpleri katılmış olan kardeşlerin içlerinde biriktirdikleri kıskançlık duygusunun bir anda yok olması düşünülemez. Hız. Yûsuf'un, kardeşleriyle ilk karşılaştığında onlara önceden yaşanmış kötü anıları hatırlatmaması, gayet cömert davranması, babasını ve kardeşi Bünyamin'i Mısır'a getirterek onların da huzurunda kendisine kötülük yapan kardeşlerini affetmesi, ilk anda tepkisel olarak kardeşlerinin her şeyi reddetmesini engellemiş ve onları, yaptıkları haksızlıkları kabule hazır hale getirmiştir.

Hâbil Kâbil ve Hz. Yûsuf kıssaları, kıskançlığın, kardeş olmanın doğal sonucu olan merhamet duygusunu yok edebileceği ve sonuçta kardeş şiddetine neden olabileceği gerçeğini göstermesi açısından çok önemlidir. Kıssalarda bu duygunun mutlaka kontrol altına alınması ve nedeni ne olursa olsun şiddete başvurulmaması gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca kıssalarda kardeşe yönelik şiddetin, sorunun çözümüne hiçbir katkı sağlamadığı da açıkça ortaya konulmaktadır. Kâbil'in, kardeşini öldürmek yerine Allah'ın rızasını kazanma yollarını araması; Hz. Yûsuf'un kardeşlerinin de ondan kurtulmak yerine babalarının sevgisini kazanma yollarını aramaları, kardeşler arasında yaşanan sorunların çözümü konusunda atılacak olumlu adımlar olarak görülmektedir. Kıskançlığın sebebi olan durumun tahlilinin yapılması ve daha iyi bir insan, kardeş, evlat olmaya çaba sarf edilmesi Kur'anî bir çözüm olarak sunulmaktadır. Ayrıca Hâbil ve Yûsuf'un yaptığı gibi kıskançlık krizine tutulmuş kişilerle gayet yumuşak bir üslupla konuşulması, kışkırtıcı söz ve tavırlardan uzak durulması ve körelmiş basiretlerinin açılması için her türlü yolun denenmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Kur'an, insanların yapı olarak şeytanın vesveselerine açık olduğunu ve bu vesveselerden kurtulabilmesi için her türlü iyi niyetli yaklaşımlara ihtiyaç duyduğunu, kardeş şiddetini önlemek veya bitirmek için bu yolların denenmesi gerektiğini bu iki kıssa aracılığı ile insanlara hatırlatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hâbil ile Kâbil, Yûsuf Peygamber, Kardeş Şiddeti, Kardeş İstismarı.

Giriş

Kardeşlik, bireyin en uzun süreli ilişkilerinden biridir. Kardeşler arasında yaşanan olumlu veya olumsuz etkileşimler, onların karakterlerinin oluşmasında oldukça etkili olabilmektedir. Kardeşlerin çoğunlukla aynı mekânda birlikte yaşadıkları, insan yaşamının kritik dönemleri olan çocukluk ve ergenliği birlikte geçirdikleri düşünüldüğünde, bireyin kişiliğinin ve karakter yapısının oluşmasında kardeşler arası etkileşimin önemi daha net anlaşılacaktır. Ayrıca yasal kardeşlik statüsünün sonradan kazanılmadığı ve kişilerin ailelerini seçme olanaklarının bulunmadığı düşünüldüğünde kardeşlik, bireyin özgür iradesi dışında elde ettiği bir rol takımı olarak önem kazanır. Bu nedenle kardeşler, aralarındaki aynı ortamda bulunma halini veya sosyal ilişkilerini kendi özgür iradeleriyle sonlandırsalar bile yasal kardeşlik statüsü ve kan bağı sona ermez.

Son yıllarda aile içi şiddetin biçimi ve çeşitliliği konusunda yapılan çalışmaların giderek arttığı gözlenmektedir. Bu çalışmalarda şiddetin nedenleri, yaygınlığı ve mağdurdaki yıkıcı etkileri gibi farklı değişkenler araştırılmaktadır. Fakat günümüzde eşler ve anne-baba-çocuk arasındaki etkileşimin doğası ve aralarında yaşanan şiddet üzerine çok sayıda çalışma yapılmasına rağmen kardeşler arası iletişim, çatışma ve şiddet gibi önem arz eden konulardaki çalışmalara -alanyazındaki diğer aile ilişkileriyle ilgili yapılan araştırmalarla karşılaştırıldığında- daha az rastlanılmaktadır.¹

¹ Doğrudan kardeş şiddetiyle ilgili çalışmaların yanında ailede kardeş ilişkileri hakkında tespit edebildiğimiz bazı çalışmalar şunlardır: Ayşegül Kılıçaslan, *Aile Fonksiyonlarının ve Algılanan Farklılaşmış Anne-Baba Yaklaşımının Kardeş İlişkileri Üzerine Etkisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001); Fırat Şipal vd., "Okul Öncesi Dönemde Aralarında Yaş Farkı Olan ve İkiz Kardeşler Arasındaki Kıskançlığın Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi", *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi* 3/5 (Bahar 2012); Şeyma Rodop, *Çocuklarda Kardeş İlişki Kalitesi, Uyum Problemi, Çatışma Algısı ve Ebeveyn Kabul-Reddi Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015); Esra Işık - Zeynep Çetin, "Kardeş İstismarı: Tanımı, Nedenleri ve Kardeş İlişkisi ile Kardeş İstismarının Ayrılan Yönleri", *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi* 2/3 (2015); Esra Işık - Zeynep Çetin, "Kardeş İstismarı: Birey Üzerindeki Etkileri, Ebeveynlerin Verdikleri Tepkiler, Yaygınlığı ve Önlenmesi", *Uluslararası Güncel Eğitim Araştırmaları Dergisi (UGEAD)* 3/2 (Aralık 2017); Rukiye Kızıltepe - Şeyda Aksel, "Kardeş İstismarı: Güncel Bir Derleme", *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi* 24/1 (2017); Aktaş, Emine Feyza, "Kardeş İlişkileri Ölçeği'nin (KİÖ) Geliştirilmesi", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 44 (2017); Nasibe Kandemir Özdiñ, *Kardeş Zorbalığı ve Akran Zorbalığının Empati,*

78 | İbrahim Yıldız, Kur'an'da Kardeş Şiddeti: Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf Kıssalarına Psikolojik...

Kur'an'daki Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf kıssaları, ailenin tüm fertlerini derinden etkileyen kardeş şiddetinin ortadan kaldırılmasına veya en azından sonuçlarının hafifletilmesine yönelik birtakım çözüm önerileri barındırmaktadır. Diğer kıssalar gibi bu iki kıssa da ilahiyat alanında çeşitli yönlerden birçok çalışmada ele alınıp incelenmiştir. Fakat yaptığımız çalışmada bu kıssaların kardeş şiddeti bağlamında ele alındığı bir çalışmaya rastlayamadık.² Bu nedenle çalışmamızda İslâm'ın kardeş şiddeti konusuna bakışı ve sunduğu çözüm önerileri Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf kıssaları bağlamında ele alınacaktır. Kardeş şiddetinin başlama, gelişme ve sonlandırılma süreçlerinin kontrol altına alınabilmesi ve sorunun giderilmesi için yapılması gerekenler ve bu süreçlere olumlu katkısı olabilecek tutum ve davranışlar tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Aile Ortamında Kardeşler

İnsanların ortalama yaşam yılı olarak yetmiş yaş temel alındığında kişi, ebeveynleriyle ortalama 40-50 yıl, kardeşleriyle 65-70 yıl bir arada olabilir. Bu kadar uzun soluklu olan kardeşler arası ilişkilerde "Kardeş, kardeşin ne olduğunu, ne öldüğünü ister." atasözünün de ifade ettiği gibi sevgi ve dayanışma kadar bazen kıskançlık, çekememezlik, haset ve kin duygularının da öne çıkması mümkündür. Psikanalist Otto Rank (1884-1939), "Bizim ilk aşkımız ve ilk kinimiz kardeşe karşı duyulanıdır." derken bu gerçeğe işaret etmektedir.³ Dolayısıyla kardeş ilişkileri, son derece karmaşık ve değişken sosyal ilişkilerdir ve güçlü pozitif özelliklerin güçlü negatif özelliklerle bir arada bulunduğu bir arena gibidir.⁴

Birçok araştırmacı, toplumsallaşma açısından ailedeki tek çocuğun kardeşlerin sahip olduğu elverişli koşullardan yoksun olduğuna işaret eder.⁵ Çünkü çocukların psikolojik ve zihinsel gelişimi, toplumsallaşma becerisi büyük oranda yakın çevresindeki insanlarla olan ilişkilerinden etkilenir. Çocuklar, hayatın her yönünün sergilendiği bir sahne gibi olan ailede insan ilişkilerini belirleyen anlaşma, bağlılık, işbirliği gibi olumlu; anlaşmazlık, çekişme ve çatışma gibi olumsuz durumlarda takınacağı tutumları öğrenir.⁶ Çocuğun yaşına en yakın aile üyeleri kardeşleridir ve çocuk, zamanının çoğunu onlarla geçirir. Bu nedenle kardeşler arası ilişkiler, çocuğun şahsiyetinin gelişiminde büyük öneme sahiptir. Georges Gusdorf'un (1912-2000) da belirttiği gibi insan, ancak kendi dışındaki bir varlıkta, başka bir anlatımla *diğerinde* gerçekleşebilir. Bu açıdan kardeş, kardeşin *diğeridir*. Böylece çocuk, kardeşleriyle yaşadığı tecrübeler sayesinde, aile yaşamının dar alanından geniş ve çok boyutlu toplum yaşamına güvenle geçebilecektir.⁷

Kardeşler birbirlerinin duygusal, zihinsel, motor, dil ve özellikle sosyal gelişimlerinde önemli roller oynamakta, yıllar geçtikçe birbirlerinin arkadaşı, koruyucusu, sırdaşı, rakibi

Ahlaki Çözülme, Problem Çözme ve Ebeveyn Kabul-Reddi ile İlişkisi (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019); Mahmut Yılmaz - Begüm Özgü, *Kardeş Kıskançlığı ve Kardeşler Arası İlişkiler* (Ankara: Eğiten Kitap, 2019).

² Tespit edebildiğimiz kadarıyla araştırma konumuza en yakın çalışmalar şunlardır: Mustafa Öztürk, "Kur'an, Kitab-ı Mukaddes ve Sümer Mitolojisinde Hâbil-Kâbil Kıssası", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1 (2004); Mustansir Mir, "Kur'an'da Yûsuf Kıssası: Taslak, Temalar ve Karakterler", çev. Ali Akay, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005); Mustansir Mir, "Kur'an'da İroni: Bir Yusuf Kıssası İncelemesi", çev. Ali Akay, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2007); İbrahim Sürücü, "Yusuf Suresinde Aile Psikolojisi", *Journal of International Social Research* 9/46 (2016); Mehmet Atalay, *Kur'an'a Psikoloji ile Bakmak Hz. Yusuf ve Hz. Musa Kıssaları Örneği* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017); Abdülbaki Güneş, "Kur'an Işığında Şiddet Sorununa Bir Bakış", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/3 (2005); Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an Kıssalarına Psikolojik Yaklaşım* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017).

³ Neriman Samurçay, "Çocuklarda Kardeş İlişkileri", *Eğitim ve Bilim* 6/36 (1982), 12.

⁴ Robert Sanders - Jo Campling, "Sibling Relationships: The Big Picture", Sibling Relationships ed. Jo Campling (London: Palgrave, 2004), 7.

⁵ Hayati Hökelekli, "Aile Psikolojisi ve Aile İçi İletişim", *Diyanet İlmî Dergi* 40/2 (2004), 51.

⁶ Hökelekli, "Aile Psikolojisi", 44.

⁷ Samurçay, "Çocuklarda Kardeş İlişkileri", 12.

veya düşmanı olmaktadır.⁸ Akran iletişiminin, bireyin kimliğinin oluşmasında ve sosyalleşmesindeki etkileri⁹ düşünüldüğünde akran sayılabilecek yaş yakınlığına sahip kardeşlerin etkisi daha net anlaşılabilir. Ayrıca kardeşler arasındaki ilişki, sadece bununla sınırlı kalmayıp hayat boyu sürecek olumlu ve destekleyici bir ilişki olarak da kendini hissettirir.¹⁰

2. Şiddet

"Şiddet, çağın dünyasında üzerinde çok fazla konuşulduğu halde tanımı en zor yapılabilen, bir yandan da varlığını günden güne hayatın her katmanında hissettiren bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanoğlu medenileştikçe 'şiddetin azalacağı' öngörüsünün aksine çağımız şiddetin kendini en fazla gösterdiği zaman dilimi özelliğini göstermekte; şiddet olaylarının artması, kitle iletişim araçları ile söz konusu durumlardan daha çok haberdar olunması, şiddetle yüz yüze gelinmesi, hatta çok sık karşılaşma neticesinde duyarsızlaşma ve şiddeti normal kabul etme gibi durumlar sıklıkla dile getirilmektedir. Bu çerçevede çağdaş insanın şiddeti başta kendi hayatının özgül katmanlarında daha sonra da toplumsal hayatın her katmanında yaşadığı söylenebilir. Öyle ki, şiddet bugün hem bireysel hem de toplumsal yaşamı biçimlemekte, organize etmekte hatta yönlendirmekte; tercihlerimizi, hedeflerimizi veya isteklerimizi etkileyerek hayatımızı kuşatmaktadır."¹¹

Şiddet, insanın fiziksel ve ruhsal bütünlüğüne yönelik her türlü maddî ve manevî saldırı olup temelinde kıskançlık, öfke, kin, güç ve saldırganlık dürtüleri yatmaktadır. Şiddet, bir kişiye baskı uygulayarak onu iradesinin dışında bir davranış yapmaya zorlamak veya bireye fiziksel ve ruhsal yönden zarar vermek şeklinde tanımlanabilir.¹² Fiziksel şiddet; tokatlama, vurma, ısırma gibi bedene yönelen ve nispeten daha basit sonuçlara neden olan davranışlar olabileceği gibi herhangi kesici veya delici bir alet kullanarak yaralanma veya ölüm gibi çok daha ciddi sonuçlar doğuran saldırılar şeklinde de görülebilir.¹³ Byung Chul Han, *Şiddetin Topolojisi* adlı eserinde eski çağlarda işkence ve şiddetin bir kader ya da doğa olayı olarak algılandığını, hatta fiziksel şiddetin hedefe götüren bir araç olarak kutsandığını belirtir. Modern toplumlarda ise daha çok psikolojik çeşitleriyle ruha eziyet veren şiddet türleri öne çıkmaktadır.¹⁴

Psikolojik şiddet, bireyin psikolojisini olumsuz yönde etkileyen, onu üzen, kendisini baskı ve tehdit altında hissetmesine neden olan her türlü tutum ve davranışlar olup gündelik yaşamda çok sık rastlanan bir şiddet türüdür.¹⁵ Psikolojik şiddet içeren başlıca davranışlar; reddetme, yalnız bırakma, yıldırma, suçla yönelme, duygusal tepki vermeyi reddetme ve aşağılama şeklinde sıralanabilir.¹⁶ Dil, psikolojik şiddetin en etkili aracıdır ve şiddet uygulamak isteyen kişi iftira atmak, incitmek, hakaret etmek, alay etmek ve tehdit etmek gibi yollarla

⁸ Neşe Coşkun Özyavru, *İlköğretim ve Lise Öğrencilerinin Ağabey veya Ablalarıyla İlişkide Algıladıkları Kabul-Reddin Anne-Baba Kabul-Reddi, Psikolojik Uyum ve Aile-İçer Çatışma ve Eş Kabul-Reddi ile İlişkisi* (İstanbul: Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 1-2.

⁹ Haluk Yavuzer, *Çocuğunuzun İlk 6 Yılı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999), 211; Işık - Çetin, "Kardeş İstismarı: Birey Üzerindeki Etkileri", 46.

¹⁰ Kılıçbaşlan, *Aile Fonksiyonlarının*, 31.

¹¹ Celal Türer, "Şiddetin Neliği ve Kavramsal Çerçevesi", *Şiddet Karşısında İslâm*, ed. Bünyamin Erul (Ankara: DİB Yayınları, 2015), 13.

¹² Hüsamettin Erdem, "Şiddet ve Şiddetin Çeşitleri", *Din ve Şiddet -Tarihi, Dini, Siyasi, Kültürel, Sosyo-Psikolojik Boyutlarıyla-*, ed. Faruk Sancar (Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2016), 60.

¹³ Oğuz Polat, "Şiddet", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 22/1 (2016), 18.

¹⁴ Byung Chul Han, *Şiddetin Topolojisi*, çev. Dilek Zaptçioğlu (İstanbul: Metis Yayınları, 2016), 15-17; Aliye Mavili Aktaş, "Aile İçi Şiddet", *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 10/43 (2008), 152.

¹⁵ Erdem, "Şiddet ve Şiddetin Çeşitleri", 77.

¹⁶ Polat, "Şiddet", 32.

muhatabının ruhsal dengesini bozabilir.¹⁷ Dikkat edilirse bu tür davranışlar, kardeşler arasında gayet rahat ve sinsi uygulanabilecek ve ebeveynler tarafından fark edilmesi ve somut olarak saptanması çok daha güç şiddet türleridir.¹⁸ Aynı zamanda psikolojik şiddet, etkileri gözle görülür olmadığı için çoğunlukla hafife alınır fakat sürekli tekrarlanan olumsuz davranışlar içermesi nedeniyle dezavantajlı kesimlerden kadınlarda, yaşlılarda ve özellikle çocuklarda büyük yıkımlara yol açabilir.¹⁹

2.1. Kardeşler Arası Şiddet

Kardeşler arası şiddet, bir kardeşin diğer kardeşe bilerek ve isteyerek fiziksel veya psikolojik yönden zarar verme davranışları olarak tanımlanabilir. Kardeş şiddetinin uygulanabilmesinin ilk şartı güçlü kardeşin gücünü kötüye kullanmasıdır.²⁰ Zaten bu durum, gerek kardeş gerek eş şiddeti gibi bütün aile içi şiddetlerin de ortak özelliğidir.²¹ Konumuzla ilgili olarak gücün kötüye kullanımı, genellikle büyük kardeşin veya kardeşlerin küçük kardeşe veya kardeşlere fiziksel ya da psikolojik şiddet uygulamasıdır.²² Kardeş şiddetinin, kurban seçilen kardeşin üzerindeki yıkıcı etkileri dikkate alındığında fark edilmesinin ve önlenmesinin oldukça önemli olduğu görülecektir.²³

Kardeş şiddetini, çocukların fiziksel ve ruhsal gelişimlerine katkı sağlayan ve aile içinde normal kabul edilen kardeş çatışmasından ayırt etmek önemlidir.²⁴ Kardeşler arasında yaşanan çatışmalar her zaman olagelmıştır. Bu durum, hayatın olağan akışı içinde normal kabul edilebilir. Kardeşler, basit veya önemli sebepler yüzünden birbiriyle tartışabilir hatta kavga edebilirler. Fakat bu durum, bir kardeşin diğerine fiziksel veya duygusal yönlerden bilinçli olarak zarar verme davranışıyla bir tutulamaz. Kardeş çatışmasının normal sınırları aşmış olduğunu tespit edebilmek için literatürde yaygın kabul gören psikolog Vernon Wiehe, dört kıstas belirlemiştir: Bunlar; 1. Davranışın yaşa uygun olup olmadığı; 2. Davranışın sıklığı ve süresi; 3. Kardeşlerden birinin mağdur olup olmadığı; 4. Davranışın bilinçli bir şekilde zarar vermek amaçlı olup olmadığıdır.²⁵

Kardeşler arası şiddet, sıklıkla görülen bir olgu olmasına rağmen yeterli düzeyde araştırılma yapılmamasının nedenlerinden biri kardeşler arası şiddetin kesin sınırlara sahip olmaması olabilir.²⁶ Bu nedenle kardeşler arası şiddet, aileler tarafından çoğunlukla normal kardeş çatışmasıyla karıştırılmakta ve görmezden gelinmektedir.²⁷ Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, şiddetin tanımı kadar hangi davranışın şiddet sayılıp sayılmayacağı yani şiddetin algısıdır. Belirli kültürel değerleri benimseyen kişiler tarafından şiddet olarak nitelendirilen bazı olgular, farklı medeniyetler ya da gelenekler tarafından şiddet olarak değerlendirilmeyebilir.²⁸ Ayrıca davranışlar, karşıdaki insanın psikolojisi ve sahip olduğu kişilik tiplerine göre farklı algılanabilir. Bu nedenle bazı ebeveynler, bir davranışı şiddet olarak kabul edip onunla mücadele ederken bazıları olağan kardeş rekabeti olarak değerlendirmekte

¹⁷ Hasan Oğan - Mustafa Sercan, (ed.), *Şiddetle Başa Çıkmak* (İstanbul: Türk Tabipleri Birliği Yayınları, 2019), 10-11.

¹⁸ *Aile İçi Şiddetin Sebep ve Sonuçları* (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1995), 7.

¹⁹ Polat, "Şiddet", 31.

²⁰ Yves Michaud, *Şiddet*, çev. Cem Muhtaroglu (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 5.

²¹ bk. Mehmet Kılıçarslan, "Kadına Yönelik Şiddet: Sebepleri, Önlemeye Yönelik Kur'anî Tedbirler", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2018), 961-962.

²² Işık - Çetin, "Kardeş İstismarı: Tanımı", 31.

²³ Rukiye Kızıltepe - Şeyda Aksel, "Kardeş İstismarı: Güncel Bir Derleme", *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi* 24/1 (2017), 71.

²⁴ Kızıltepe - Aksel, "Kardeş İstismarı", 71.

²⁵ Vernon Wiehe, *Sibling Abuse: Hidden Physical, Emotional, and Sexual Trauma* (California: Sage Publications, 1997), 164-169.

²⁶ Işık - Çetin, "Kardeş İstismarı: Birey Üzerindeki Etkileri", 47.

²⁷ Polat, "Şiddet", 22-23; Kızıltepe - Aksel, "Kardeş İstismarı", 71.

²⁸ Türer, "Şiddetin Neliği ve Kavramsal Çerçevesi", 19.

hatta söz konusu şiddet içeren tutum ve davranışlara meşruiyet kazandırabilmektedir.²⁹ Bu tür ebeveynlerin, kardeş şiddetine karşı şiddeti görmezden gelme veya küçümseme, şiddetten dolayı mağduru suçlama, şiddete ortak olma, yaşanan olayın şiddet olduğuna inanmama veya olaya ilgisiz kalma gibi davranışlar gösterdikleri belirlenmiştir.³⁰

Kardeşler arası şiddet, literatürde *fiziksel, psikolojik ve cinsel şiddet* şeklinde farklı başlıklar altında incelenmektedir.³¹ Bunların arasında psikolojik şiddet, tanımlanması en zor fakat en yaygın ve kurban üzerindeki yıkıcı etkileri en fazla olanıdır. Genellikle diğer kardeşi aşağılama, küçük düşürme, alay etme, bedenine veya eşyalarına zarar verme ya da zarar vermekle tehdit etme şeklinde görülür. Kardeşlerin yaşı arttıkça fiziksel şiddet davranışları azalmakta ve yerini psikolojik şiddete bırakmaktadır.³² Fakat ileri yaşlarda meydana gelen fiziksel şiddet, şiddeti uygulayan bireyin bedeni ve malî gücü nispetinde çok daha ağır sonuçlarla neticelenebilmektedir.

2.2. Kardeşler Arası Şiddetin Bir Nedeni Olarak Kıskançlık

Hemen hemen tüm insanların hissettiği, hayatı çekilmez hale getirebilen, eşler arasında boşanmalara, kardeşler ve arkadaşlar arasında çatışmalara neden olan kıskançlık,³³ başka bir kişinin üstünlük gösterdiği veya sevilen birinin başkasıyla ilgilendiği kanısına varılınca kişinin hissettiği duygu ve takındığı tutumdur.³⁴ Yapılan çalışmalarda, insanların üç tür kıskançlık duygusu yaşadıkları vurgulanır. Bunlar; duygusal yakınlığa dayalı ilişkilerde eşlerin yaşadığı (1) romantik kıskançlık; anne-baba sevgisi ve ilgisinin paylaşılması noktasında oluşan (2) kardeş kıskançlığı; okul, iş veya çevre ortamındaki insanlarla kurulan ilişkilerde görülen (3) arkadaş kıskançlığıdır.³⁵

Kıskançlık, yakın ilişkilerin kaçınılmaz olduğu aile içinde yaşanan en güçlü, en yaygın ve en yıpratıcı duygulardan olup değer verilen bir kişi, ilişki ya da duygunun yitirilmesinden ya da yitirilmesi olasılığından kaynaklanan bir güvensizlik durumudur. Bu nedenle kıskançlık, öfkenin ve nefretin yanı sıra güçlü bir kaybetme korkusunu da bünyesinde barındıran ıstırap verici bir reaksiyondur.³⁶ Böyle durumlarda bireyin içinde sakladığı kızma, gücenme ve kaybetme gibi tümleşik korkular, sık sık hiddetle birleşir ve kıskanan kişinin özgür iradesi (aklı) devre dışı kalabilir. Sevdiğinin sevgisini kaybetme ihtimali karşısında korku, kaygı, üzüntü duyguları artar ve kıskandığı kişiye karşı saldırgan bir tavır takınabilir.³⁷

Kardeşler arasındaki sevgi, saygı, şefkat, dayanışma ve güven duygularının yanı sıra zaman zaman kıskançlık, çekememezlik, kin ve nefret duyguları da gelişebilir.³⁸ Özellikle kardeş şiddetinin temel nedenlerinden biri olan kıskançlık, insan hayatında sıkça yaşanan ve tüm insanî ilişkilerde karşımıza çıkan bir duygudur.³⁹ Kıskançlık, insanoğlunun en doğal ve evrensel duygularından biridir. Hatta Hâbil-Kâbil kıssası, insanlığın, başlangıçtan beri bu duyguya

²⁹ Erdem, "Şiddet ve Şiddetin Çeşitleri", 78; Aktaş, "Aile İçi Şiddet", 152; Işık - Çetin, "Kardeş İstismarı: Tanımı", 36.

³⁰ Işık - Çetin, "Kardeş İstismarı: Birey Üzerindeki Etkileri", 48.

³¹ Wiehe, *Sibling Abuse*, 2.

³² Kızıltepe - Aksel, "Kardeş İstismarı", 73.

³³ Yunus Akan, "Arkadaş Kıskançlık Ölçeği'nin (AKÖ) Geliştirilmesi: Geçerlik Güvenirlik Çalışması", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/5 (2019), 133.

³⁴ Mithat Enç, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1980), 108.

³⁵ Akan, "Arkadaş Kıskançlık Ölçeği", 133-134.

³⁶ Muhammed Osman Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, çev. Hayati Aydın (Ankara: Fecr Yayınevi, 2011), 82; Hanife Andaç Demirtaş, *Yakın İlişkilerde Kıskançlık (Bireysel, İlişkisel ve Durumsal Değişkenler)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 6

³⁷ Haluk Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004), 99; Nevzat Tarhan, *Duyguların Psikolojisi ve Duygusal Zekâ* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 181.

³⁸ Kasapoğlu, *Kur'an Kıssalarına Psikolojik Yaklaşım*, 96.

³⁹ Alfred Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev. Şelale Başer (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985), 176.

82 | İbrahim Yıldız, Kur'an'da Kardeş Şiddeti: Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf KIssalarına Psikolojik...

sahip olduğunu göstermektedir.⁴⁰ Kur'an, "... Nefisler kıskançlığa ve bencil tutkulara hazır (el-verişli) kılınmıştır..."⁴¹ buyurarak kıskançlığın her insanda bulunabilecek ve tamamen yok edilmesi mümkün olmayan fitrî bir duygu olduğunu vurgulamaktadır.⁴² Bu açıdan İslâm'a göre bu duygunun bizatihi kalpte bulunması değil, gelişmesi ve başkaları aleyhine bir eyleme dönüşmesi sakıncalıdır.⁴³ Bu nedenle kıskançlık, kardeşler arasında hayat boyu inişli çıkışlı bir dalgalanma göstererek bazen olumlu bazen olumsuz bir çizgi izler.⁴⁴ Makul bir seviyede tutulabildiğinde iyiye ve güzele teşvik eden bir duyguya dönüşme potansiyeli olan kardeş kıskançlığı, sınırlarını aştığında kardeşler arasındaki iletişimi koparabilir. Hatta aşağıda ele alınacak olan kıssalarda haber verildiği üzere ölüm veya uzun süreli kayıpla sonuçlanabilecek bir duygu patlaması olarak ailenin en büyük düşmanı olabilir.

Aile hakkında yapılan araştırmalar, kardeşler arasında kuvvetli bir duygusal bağlanmanın olduğunu ve olumsuz duyguların olumlu duygulardan daha az yaşandığını ortaya koymaktadır. Bu yakınlığa rağmen kıskançlık duygusunun kardeşler arasında bulunması normaldir.⁴⁵ Çünkü insan nefsiyle kardeşlikten kaynaklanan yakınlık duygusu arasında çatışma potansiyeli her zaman mevcuttur. Kişisel arzu, istek ve çıkarlar sebebiyle kardeşler arasında üstünlük ve imtiyaz çekişmesi ortaya çıkabilir. Bu durum, kıskançlığa ve dolayısıyla şiddete yol açabilir⁴⁶ çünkü insan, ilgi duyduğu kişinin sevgisini kaybetmemek adına tehlikeli yollara başvurabilir. Bu yüzden kardeş, kendisine rakip gördüğü kardeşlerini ebeveyninin gözünden düşürmeye çalışabilir.⁴⁷ Hatta bazı araştırmacılara göre en yaygın kıskançlık, kardeşler arasında yaşanır. Özellikle kardeşlerden birinin daha çok sevildiği ve ona daha çok zaman ayrıldığı hissedildiğinde ortaya çıkar.⁴⁸ Kıskançlık, sevilen kişinin başkalarıyla paylaşılmasına katlanamamak⁴⁹ olduğuna göre sevginin bulunduğu her yerde kıskançlık da vardır, denilebilir.⁵⁰

3. Kur'an'da Kardeş

Kur'an'da *kardeş* anlamını ifade etmek için kullanılan eh/ع -çoğul formları إخوان, إخوة- kelimesi, hem nesep hem de inanç ve fikir bağına dayanan kardeşliği ifade eder.⁵¹ Kur'an, öncelikle tüm insanların olmaları açısından birbirlerinin kardeşleri olduğunu belirtir.⁵² Peygamberleri, gönderildikleri kavimlerle aynı soya mensup olduklarından onların kardeşleri olarak niteler. Böylece peygamberlerin kavimlerine karşı duydukları şefkat vurgulanarak

⁴⁰ Beyza Bilgin, *İslâm ve Çocuk* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 141; Hüseyin Karaman, "Sunuş", ed. Faruk Sancar (Din ve Şiddet Sempozyumu -Tarihi, Dini, Siyasi, Kültürel, Sosyo-Psikolojik Boyutlarıyla-, Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2016), 11.

⁴¹ *Kur'an-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş & Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), en-Nisâ 4/128.

⁴² Ebül-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, thk. Halil Me'mun Şeyha (Beirut: Dârü'l-Ma'rife, 2005), 263.

⁴³ İbrahim Yıldız, *Kur'an İnsan ve Yanılgı -Psikososyal Bir Okuma-* (Bursa: Emin Yayınları, 2019), 171.

⁴⁴ Samurçay, "Çocuklarda Kardeş İlişkileri", 8.

⁴⁵ Şipal vd., "Okul Öncesi Dönemde", 57.

⁴⁶ Öztürk, "Hâbil-Kâbil Kıssası", 163.

⁴⁷ Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, 38.

⁴⁸ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, 82.

⁴⁹ Yavuzer, *Çocuğunuzun İlk 6 Yılı*, 167.

⁵⁰ Atalay Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı / Çocuk Yetiştirme Sanatı ve Kişilik Gelişimi* (İstanbul: Özgür Yayınları, 2002), 149; Tarhan, *Duyguların Psikolojisi ve Duygusal Zekâ*, 181.

⁵¹ ör. Âl-i İmrân 3/103; et-Tevbe 9/11; en-Nûr 24/31; el-Ahzâb 33/55; el-Hucurât 49/10; el-Mücâdile 58/22; el-Haşr 59/10.

⁵² bk. en-Nisâ 4/1; el-Mâide 5/32; el-En'âm 6/98; el-A'râf 7/26, 27, 31, 35, 172; el-İsrâ 17/70; Yâsîn 36/60; ez-Zümer 39/6.

aralarında yakınlık kurmaya çalışılır⁵³ ve tebliğin samimiyeti ortaya konulur.⁵⁴ Hatta Hz. Lût'un sapkınlıkta çok ileri giden kavmi dahi onun kardeşleri olarak isimlendirilmiştir.⁵⁵

Kur'an'da din birliği bağlamında tüm müslümanların birbirleriyle kardeş oldukları vurgulanır.⁵⁶ Ayrıca inkârcılarla münafıklar⁵⁷ hatta bazı günahkârlarla şeytanlar,⁵⁸ aralarındaki dayanışma ve işbirliği nedeniyle birbirlerinin kardeşleri olarak vasıflandırılır. Son olarak özellikle evlenme ve miras gibi konularda öz, üvey ve süt kardeşlerle ilgili hükümleri içeren âyetler vardır.⁵⁹ Kur'an'da kardeşler arasındaki ilişki, aileyi oluşturan ve birbirlerine kan bağıyla bağlı olan nesep kardeşliğinden başlayarak ümmeti oluşturan ve birbirlerine iman bağıyla bağlı olan din kardeşliğine, bir adım daha ileri giderek tüm insanların kardeşliği bağlamında geniş bir yelpazede ele alınır.

Kur'an, "Müminler ancak kardeşlerdir. Öyleyse, kardeşlerinizin arasını düzeltin..."⁶⁰ âyeti ve diğer benzeri âyetlerle⁶¹ din kardeşlerinin arasını düzeltmek için çözüm yolları sunarken çalışmamızda ele alacağımız iki kıssada nesep kardeşleri arasında vuku bulabilecek şiddeti önlemenin yollarını göstermektedir. Muhammed Esed (1900-1992), Enfâl sûresinin 25. âyetine⁶² dair dipnotta *fitne* teriminin geniş bir kavramlar kümesini kucakladığını belirterek bu kavramlar arasında kardeş kavgasını da saymaktadır.⁶³ Kardeş kavramına yukarıda ifade edilen dar ve geniş manasıyla bakıldığında nesep kardeşlerinin arasındaki şiddetin toplumun temel taşı olan aileyi; din kardeşlerinin arasındaki şiddetin ümmeti; insan kardeşlerinin arasındaki şiddetin tüm dünyayı fitneye/fesada sürükleyebilme potansiyelinin olduğu görülecektir.

Kardeşler, ailede yaşanan maddî ve manevî sorunlara çoğunlukla birlikte maruz kalır ve bu süreçte birbirlerine destek olurlar. İsmail Hakkı Bursevî (öl. 1137/1725), Hz. Yûsuf'un rüyasında kardeşlerini yıldız simgesiyle görmesini,⁶⁴ insanların yolculuk esnasında yıldızlara bakarak yönlerini bulmaları gibi kardeşin diğer kardeşlerinin yardımıyla hatalarından kurtulmasına bağlar.⁶⁵ Bu durum her ne kadar genel anlamda böyleyse de kardeş ilişkileri, aynı zamanda kardeşler arası çatışmayı, rekabeti ve düşmanlığı da içermektedir.⁶⁶ Bu gerçeğe işaret eden Kur'an, aralarında ünsiyet, sevgi ve dayanışma bulunan kardeşlere Hz. Mûsâ, Hz.

⁵³ Râgib el-İsfahânî, "eh", *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Keylânî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 13.

⁵⁴ ör. el-A'râf 7/65, 73, 85; Hüd 11/50, 61, 84; eş-Şuarâ 26/105-106, 123-124, 141-142, 160-161; en-Neml 27/45; el-Ankebût 29/36; el-Ahkâf 46/21; Ayrıntılı bilgi için bk. Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'an'da Bir Kardeşlik Tipolojisi Olarak 'Peygamberlerin Kavimleriyle Kardeşliği' -Dini İletişim Açısından Bir Yaklaşım-", *Hz. Peygamber Kardeşlik Ahlakı ve Kardeşlik Hukuku Sempozyumu (21-22 Nisan 2012)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 61-83.

⁵⁵ Kâf 50/12-13; Zekeriya Pak, "Kur'an'da Kardeşlik" (Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber Kardeşlik Ahlakı ve Kardeşlik Hukuku" Sempozyumu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 104.

⁵⁶ el-Hucurât 49/10; Ayrıca bk. Al-i İmrân 3/103; et-Tevbe 9/11; el-Haşr 59/10.

⁵⁷ ör. Âl-i İmrân 3/156, 168; el-Ahzâb 33/18; el-Haşr 59/11.

⁵⁸ ör. el-A'râf 7/202; el-İsrâ 17/27.

⁵⁹ ör. en-Nisâ 4/11, 23, 176; et-Tevbe 9/23-24; el-Mücâdile 58/22.

⁶⁰ el-Hucurât 49/10; Ayrıca bk. Al-i İmrân 3/103; et-Tevbe 9/11; el-Haşr 59/10.

⁶¹ bk. Al-i İmrân 3/103; et-Tevbe 9/11; el-Haşr 59/10

⁶² "Sadece içinizden zulmedenlere erişmekle kalmayacak olan bir fitneden sakının ..."

⁶³ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 2002), 325-326.

⁶⁴ Yûsuf 12/4.

⁶⁵ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'an* (İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1330), 4/213.

⁶⁶ Rodop, *Çocuklarda Kardeş İlişki Kalitesi*, 8.

84 | İbrahim Yıldız, Kur'ân'da Kardeş Şiddeti: Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf Kıssalarına Psikolojik...

Hârûn ve kız kardeşlerini;⁶⁷ Hz. Yûsuf'la Bünyamin'i;⁶⁸ aralarında öfke, kıskançlık ve düşmanlık bulunan kardeşlere ise Hz. Âdem'in oğulları Hâbil'le Kâbil'i⁶⁹ ve Hz. Yûsuf'un diğer kardeşlerini⁷⁰ örnek göstermektedir.

3.1. Hz. Âdem'in Oğulları

Hz. Âdem'in oğullarından Kâbil'in kıskançlık duygusuna kapılarak kardeşi Hâbil'i öldürmesi hadisesi, el-Mâide sûresinin 27-31. âyetlerinde anlatılmaktadır.⁷¹ Bu âyetlerin öncesinde Medine Yahudilerine Hz. Mûsâ ve kavmi arasında yaşanan bazı hadiseler hatırlatılmıştır. Bu bağlamda Yahudilerin Hz. Peygamber'i kıskanmaları nedeniyle ona iman etmemeleri kınanmış ve kıskançlığın ne kadar vahim sonuçlar doğurabileceğine örnek olarak bu kıssa anlatılmıştır. Kıssaya göre kıskançlık, önu alınmadığı takdirde kardeşin kardeşi öldürmesine dahi sebep olabilir ve sonrasında insanı asla kurtulamayacağı bir vicdan azabının pençesine atar. Dolayısıyla kıssa, özeld Yahudilerin genelde tüm insanların bu olaydan ibret alarak kıskançlığın neden olabileceği haksız davranışlardan kaçınmaları gerektiği mesajını içermektedir.⁷²

Kıssada iki kardeşin Allah'a kurban sundukları, kurbanı kabul edilmeyen kardeşin kıskançlık nedeniyle diğerini öldürdüğü haber verilmektedir. Konuyla ilgili şöyle bir hadis vardır: "*Haksız yere öldürülen herkesin kanından Âdem'in oğluna bir pay ayrılır, çünkü cinayet işleme âdetini ilk başlatan odur.*"⁷³ Gerek âyetlerde gerekse hadiste kardeşlerin isimleri, meslekleri, kurban olarak neyi, niçin sundukları, kardeşlerin hangisinin büyük hangisinin küçük olduğu gibi ayrıntılara yer verilmemiş, böylelikle kıssanın mesajı zamanla, mekânla ve olayı yaşayan kardeşlerle sınırlı tutulmamıştır.⁷⁴ Aksine aynı davranışı sergileyen her insanın bu kıssanın muhatabı olduğuna, benzer kardeş şiddetinin her dönemde yaşanabileceğine ve benzer sonuçların doğabileceğine işaret edilmiştir.

Kıssada iki kardeşin Allah'a kurban sundukları, birinin (Hâbil) kurbanının kabul edildiği, diğerinin (Kâbil) reddedildiği haber verilir. Böylelikle kurbanı kabul edilenin Allah katında daha değerli olduğu ve saygınlık kazandığı, reddedilenin değer ve saygınlık kaybettiği anlaşılır. Kurbanı kabul edilmeyen Kâbil, kıskançlık ve öfkesine yenik düşerek kurbanı kabul edilen Hâbil'i öldürür.⁷⁵ Kardeşinin kendisine saldırmaması durumunda Allah'tan korktuğu için ona öldürmek amacıyla karşılık vermeyeceğini söylemesi, Hâbil'in muttakî bir mü'min olduğunu gösterir. Kâbil'in ise kıskançlık ateşiyle yanıp tutuşan, kardeşinin tüm iyi niyetli ikna çabalarına rağmen sonunda onu öldüren zalim ve günahkâr biri olduğu anlaşılmaktadır. Kıssa, sebebi ne olursa olsun kardeşler arasındaki kıskançlığın neden olduğu şiddetin yol açabileceği en vahim sonucu göstermektedir. Ayrıca bir peygamber ailesi içinde gerçekleşen bu olayla genelde herhangi bir insana, özeld kardeşe karşı uygulanan şiddetin asla bir çözüm

⁶⁷ el-Mâide 5/25; el-Kasas 28/12.

⁶⁸ Yûsuf 12/8.

⁶⁹ el-Mâide 5/27-31.

⁷⁰ Yûsuf 12/8-15.

⁷¹ Hz. Âdem'in iki oğlunun isimleri Kur'ân'da geçmemektedir. Kitab-ı Mukaddes'te Habil ile Kayin (Yaratılış 4/1-15; İbraniler 11/1-4); tefsir kitaplarında Hâbil ile Kâbil (ör. bk. Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr'ul-kebîr*; thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (y.y.: Merkezi Tahkîkî't-Türâs, 1979), 1/468) şeklinde geçmektedir.

⁷² Hüseyin Tabâtabâî, *el-Mizân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrût: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1997), 5/303.

⁷³ Buhârî, "Cenâiz" 32, "Enbiyâ" 1, "Diyât" 2.

⁷⁴ İmam Mâtürîdî, bu kıssa ile ilgili şöyle demektedir: "Bu hadisenin nasıl gerçekleştiğini, sebebinin ne olduğunu ve bu iki kişinin Hz. Âdem'in kendi öz oğulları olup olmadığını bilmemekteyiz. Aslında bunları bilmeye de bir ihtiyacımız yoktur. Bu konuda bize gereken şey, kıssada anlatılan olayın hikmetini ve onunla nasıl amel edileceğini bilmektir." bk. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, thk. Mecdi Ba Sellum (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 3/496; Ayrıca bk. Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân* (Kahire: Dârü's-Şurûk, 2003), 2/875

⁷⁵ Coşkun Dikbiyık, "Günah Eyleminin Kökenine Dair Sosyolojik Bir Deneme -Âdem Kıssası Örneği-", *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 4/2 (2018), 523.

olamayacağı mesajı çok çarpıcı ve kuvvetli bir şekilde verilmektedir. Kıssada belirtildiğine göre Kâbil, kardeşini öldürdükten sonra iç dünyasında oluşan düş kırıklığı, yoksunluk duygusu ve amacına ulaşamamış olmanın verdiği huzursuzlukla perişan olmuş, hem isteğine kavuşamamış hem de dünya ve ahirette kaybedenlerden olmuştur.⁷⁶

Kıssada kardeş şiddetinin varabileceği son nokta aktarılmaktadır. Bu noktaya gidilinceye kadar ki süreçte Kâbil, kardeşini öldürmeyi planlamış ve onu açıkça ölümlle tehdit etmiştir. Hâbil gerek Allah'tan korkması gerekse kardeşine duyduğu şefkat nedeniyle onu takvalı olması konusunda uyarmıştır. Kurbanın kabulü veya reddi konusunda kendisinin hiçbir dahlinin olmadığını, takvalı olması durumunda Allah'ın onun da kurbanını kabul edeceğini, bu istenmeyen sonucu samimiyetsizliği nedeniyle bizzat kendisinin hazırladığını hatırlatmıştır.⁷⁷ Ayrıca kendisine asla saldırmayacağını söyleyerek onu sevip saydığını hissettirmiş ve onun kabaran kıskançlık duygularını kardeşlik, şefkat ve merhamet duygularıyla bastırmaya çalışmıştır.⁷⁸ Hâbil, kardeşinin kendisini öldürme fikrinde kararlı olduğunu anlayınca son çare olarak yapmayı tasarladığı suçun cezasını hatırlatarak onu vazgeçirmeye çalışmıştır. Allah'ın emirlerine karşı gelenlerin zalimlerden olacağını, kendi günahının yanında öldürdüğü kişinin günahlarını da üstleneceğini ve öldürme fiilinin cezasının cehennem azabı olduğunu hatırlatmıştır.⁷⁹ İmanlı, takva sahibi, iyi niyetli olan kardeş, tatlı ve yumuşak sözlerle kıskançlığı yok etmek, kötülüğe engel olmak istemiştir. Kardeşinin saldırgan tavrını yatıştırıcı bir tavırla bastırmaya ve kardeşlik duygularını harekete geçirmeye çalışmış ve onu bir mü'minin sahip olması gereken takva duyarlılığına davet etmiştir. Böylece onu bu kötülükten vazgeçirmek için elinden gelen tüm çabayı göstermiştir.⁸⁰ Fakat Hâbil'in takva vurgusu, nasihatleri ve kardeşlik duygusunu ön plana çıkarması karşısında Kâbil,⁸¹ bu günden vazgeçmek şöyle dursun, böyle bir cinayeti umarsızca, rahatlıkla ve endişe etmeksizin yapılabilecek basit bir fiil gibi görmüştür.⁸² Dolayısıyla kıssada Kâbil'in şahsında kötülüğün egemen olduğu insan/kardeş tipi, Hâbil'in şahsında ise iyiliğin egemen olduğu insan/kardeş tipi temsil edilmektedir.⁸³

Kıssaya Hz. Peygamber'e hitaben "Onlara, Âdem'in iki oğlunun haberini gerçek olarak oku"⁸⁴ diye başlanılmasından⁸⁵ anlatılan bu olayın diğer dinler ve insanlar arasında,⁸⁶ özellikle Ehl-i kitap⁸⁷ ve Arap kültüründe bilindiği, itibar gördüğü fakat yapılan tahrifler nedeniyle asıl mesajının kaybolduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kıssaya bu tarz bir giriş yapılması dilden dile aktarılan ve kıssanın mesajına bir fayda sağlamayan eklemelerin gereksiz olduğunu,

⁷⁶ Kasapoğlu, *Kur'an Kıssalarına Psikolojik Yaklaşım*, 114.

⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 286; Beyzâvî, *Envârü't-tenzil*, 1/432.

⁷⁸ el-Mâide 5/28.

⁷⁹ el-Mâide 5/29.

⁸⁰ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, 2/876; Mehmet Sait Şimşek, *Kur'an Kıssalarına Giriş* (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1993), 212; Abdurrahman Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsir Ekolü* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 265.

⁸¹ el-Mâide 5/30.

⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 286; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981), 11/213; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 3/1655.

⁸³ Öztürk, "Hâbil-Kâbil Kıssası", 163.

⁸⁴ el-Mâide 5/27.

⁸⁵ İbrahim Yıldız, "Kur'an Kıssalarında Muhatabı Anlatıma Dâhil Etme: Amacı, Zamanı ve Metotları", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 75 (Summer 2019), 469.

⁸⁶ Örneğin Sümer mitolojisinde bu olaya benzer mitlerin yer alması Hz. Âdem'in oğulları arasında geçen bu hadisenin insanlık tarihi boyunca nesilden nesle aktarıldığını göstermektedir. bk. Samuel Noah Kramer, *Sümer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 1999), 98-100, 104-106, 178-181.

⁸⁷ *Kitâb-ı Mukaddes* (Erişim 14 Şubat 2020), Yaratılış 4/1-15; İbraniler 11/1-4.

86 | İbrahim Yıldız, Kur'ân'da Kardeş Şiddeti: Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf Kıssalarına Psikolojik...

esas mesajın Kur'ân ile ortaya konulduğunu vurgulamaktadır. Kıssa incelendiğinde ana problemin “evlenilecek kız”⁸⁸ sorunu değil, sunulan kurbanlar aracılığıyla Allah'a yaklaşma olduğu görülecektir. Hâbil'in kardeşine hatırlattığı gibi Kâbil'in asıl sorunu Allah'la ilişkisi yani takvasının zayıflığıdır. Kıssada verilmek istenen mesaj, insanın kıskançlık duygusunu kontrol altına alamadığı takdirde kardeşi gibi kendisine en yakınlarından biri olan, en çok şefkat göstermesi ve koruması gereken kişiye karşı bile en büyük kötülük olan öldürme fiilini işleyebilecek potansiyele sahip olduğu⁸⁹ ve bu vahim neticenin önüne sadece takva sahibi olmakla geçilebileceği gerçeğidir. Aynı zamanda Hâbil'in hoşgörüyü dayanan hayat anlayışı, tüm peygamberlerin ve onları takip eden mü'minlerin de yolu olmuş, onlar da devamlı mağdur ve ezilen taraf olmalarına rağmen, kendilerine yapılan haksız şiddete aynı tarzda haksız bir şiddetle karşılık vermemişlerdir.⁹⁰

3.2. Hz. Yûsuf ve Kardeşleri

Kardeş şiddeti konusunu ele alan diğer bir kıssa da Hz. Yûsuf kıssasıdır. Bu kıssa, baştan itibaren planlanarak uygulanan kardeş şiddetinin sonuçlarını ve istenmeyen durumun olumlu bir şekilde sonlandırılması için yapılması gerekenleri aktarması bakımından oldukça önemli bilgiler içermektedir. Sadrüşşerîa es-Sânî (öl. 747/1346), *Te'vîl-i Kıssa-i Yûsuf* adlı eserinde “*Ant olsun, Yûsuf ve kardeşlerinde soranlar için ibretler vardır.*”⁹¹ âyetine dikkatleri çekerek; “Bu âyete göre Yûsuf kıssasından herkesin anlama kabiliyetine göre nasiplenmesi ve kıssaya ibret gözüyle bakması vaciptir.” demektedir.⁹² Ayrıca aynı sûrenin sonunda “*Ant olsun ki onların kıssalarında akıl sahipleri için ibret vardır.*”⁹³ ayeti de bu görüşü desteklemektedir. Bu âyetlerin ilkinin kıssanın başında yer alması okuyucuyu/dinleyiciyi kıssaya ruhen ve zihnen hazırlarken diğerinin kıssanın bitiminde yer alması kıssada anlatılan hikmetler üzerinde düşünölmeye ve ders çıkarılmaya devam edilmesi gereğini vurgulamaktadır.⁹⁴

Yûsuf kıssası, Hz. Peygamber ve ashabına Kureys'in uyguladığı baskı ve işkencelere sabretmeleri konusunda psikolojik destek sunmakta ve moral vermektir. İmam Mâtürîdî (öl. 333/944), kıssada Hz. Yûsuf'un aynı din ve nesepten olmalarına rağmen, kardeşleri tarafından maruz kaldığı zorbalık ve şiddet hatırlatılarak Hz. Peygamber ve ashabının aynı dine mensup olmayan Kureys'in eziyetlerine sabretmeleri gerektiğinin vurgulandığını belirtir.⁹⁵ Ayrıca kardeşin, en şefkatli ve en merhametli kişi olması beklenirken, Hz. Yûsuf'un kardeşlerinin ona kötülük yaptıklarının haber verilmesi Hz. Peygamber için bir tesellidir, zira o da tebliğ görevini yaparken en yakın akrabalarından eziyet görmektedir.⁹⁶

Kıssaya göre Yûsuf, çocuk yaşlardayken rüyasında güneşin, ayın ve on bir yıldızın kendisine secde ettiğini görür. Hz. Ya'kûb, bir peygamber basiretiyle oğlunun rüyasındaki pey-

⁸⁸ ör. bk. Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr'ul-kebir*, 1/468-471; Ebû Muhammed Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, thk. Heyet (Riyad: Dâru Tayyibe, 1989), 3/42-43; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 11/210; Kâdî el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vîl* (Beyrût: Dâru'r-Reşid, 2000), 1/431; Ebû'l-Hasen el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzil*, thk. Abdüsselam M. Ali Şahin (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 2/32-33; Celâleddin es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsiri bi'l-me'sûr*, thk. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezü Hicr, 2003), 5/258-261.

⁸⁹ Ebû Abdullâh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah et-Türkî (Beyrût: Müessesetü'l-Risâle, 2006), 7/420.

⁹⁰ Güneş, “Kur'ân Işığında Şiddet Sorununa Bir Bakış”, 11.

⁹¹ Yûsuf 12/7.

⁹² Necattin Hanay - Mehterhan Furkani, “Sadrüşşerîa'da Te'vilin Kodları -Yusuf Kıssası Örneği-”, *Usûl İslam Araştırmaları*, 26 (2016), 216.

⁹³ Yûsuf 12/111.

⁹⁴ Yıldız, “Kur'ân Kıssalarında Muhatabı Anlatıma Dâhil Etme”, 464-466.

⁹⁵ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/300; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 505.

⁹⁶ Celil Kiraz, “Vani Mehmed Efendi'ye Göre Hz. Yusuf Kıssası'ndan Çıkarılacak Dersler ve İncelikler”, *Ulusal Vani Mehmed Efendi Sempozyumu*, ed. Mehmet Yalar - Celil Kiraz (Bursa: Emin Yayınları, 2011), 106.

gamberî keyfiyeti ve derin işaretleri hemen fark eder ve rüyayı onun aydınlık geleceğine yorumlar.⁹⁷ Ayrıca rüyadan önce Yûsuf'taki peygamberlik alâmetlerini fark etmiş⁹⁸ ve çocukları arasında kendisinden sonra İbrâhimî geleneği devam ettirme niteliklerini yalnızca Yûsuf'ta görmüştür.⁹⁹ Rüyadan sonra Allah'ın onu peygamber olarak seçeceğini, ona hüküm ve hikmet vereceğini ve tıpkı ataları gibi ona da iki cihanda şeref bahşedeceğini anlamış¹⁰⁰ ve böylece bu konuda daha önceden sahip olduğu öngörüsü de doğrulanmıştır.¹⁰¹

Hız. Ya'kûb, gerek bu nedenlerle gerekse küçük yaşta annesini kaybetmesi nedeniyle Yûsuf'a acıma ve şefkat dolu bir sevgi beslemektedir.¹⁰² Yûsuf'un gördüğü bu rüya, Hız. Ya'kûb'un ona olan sevgisinin artmasına ve onu korumak maksadıyla yanından ayırmak istemesine neden olur.¹⁰³ Bu durum Hız. Ya'kûb'un diğer hanımından olan oğullarının dikkatini çeker ve yaşları büyük olmasına rağmen küçük kardeşlerini kıskanırlar. Önce onu öldürmeyi planlarlar fakat sonradan fikir değiştirerek kervanların uğrak yerindeki bir kuyuya atarak ondan kurtulmak ve böylece babalarının sevgisini sadece kendilerine yönlendirmek isterler. Kuyuya atılan Yûsuf'un Mısır serüveni böylece başlamış olur. Kissanın sonuna doğru kardeşler tekrar buluşurlar. Yûsuf'u tanıyamayan kardeşleri ona hırsızlık iftirası atarak psikolojik şiddet uygulamaya devam ederler.¹⁰⁴ Fakat Yûsuf'un olgunluğu sayesinde kardeşlerinin ona olan düşmanlığı sona erer.¹⁰⁵ Onlara "Bugün size kınama yoktur."¹⁰⁶ diyerek, yaptıkları çirkin işlerden dolayı onları ayıplamayı ve hatalarını yüzlerine vurmamayı gerçek bir kardeşlik davranışı sergiler.¹⁰⁷

Kissanın başında Hız. Ya'kûb ile oğlu Yûsuf'un birbirlerine يَا أَبَتِ "Ey babacığım"¹⁰⁸ ve يَا بَنِي "Ey yavrucuğum"¹⁰⁹ şeklindeki hitapları, babayla oğlun aralarındaki kuvvetli sevgi ve saygı bağını göstermektedir. Söz konusu yakınlık, kardeş kıskançlığına konu olan baba-çocuk yakınlaşmasının derecesinin Kur'an'da vurgulanması bakımından önemlidir. Buna karşın diğer kardeşlerin babalarına يَا أَبَانَا "Ey babamız"¹¹⁰ diyerek hitap etmeleri, aralarındaki duygusal yakınlığın daha resmi, baba-oğul sıcaklığından uzak olduğuna işaret eder. Hız. Ya'kûb ile Yûsuf arasındaki derin bağı hisseden kardeşler, onu babalarından kıskanmışlardır. Bu durumun farkında olan Hız. Ya'kûb, Yûsuf'un gördüğü rüyada güneşin kendisi, ayın hanımı, yıldızların ise diğer oğulları şeklinde tabir edileceğini¹¹¹ ve kardeşlerin Yûsuf'un emrinin altına gireceğini anlamıştır.¹¹² Rüyanın kardeşlerin kıskançlığını daha da körükleyeceğini bildiğinden oğullarının aralarının bozulmaması için Yûsuf'tan rüyasını onlara anlatmamasını istemiştir.¹¹³

⁹⁷ Esed, *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*, 456.

⁹⁸ Ebü'l-Fidâ' İbn Kesîr, *Tefsîrül-Kur'âni'l-âzîm*, thk. Sâmî es-Selîme (Riyad: Dâru Tayyibe, 1999), 4/373.

⁹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 505; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 18: 95; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2/159; İbn Acibe, *Bahru'l-Medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2012), 4/399.

¹⁰⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 504; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2/159.

¹⁰¹ Mir, "Kur'an'da Yûsuf Kısası", 193.

¹⁰² Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985), 3/1542.

¹⁰³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 505.

¹⁰⁴ Yûsuf 12/77.

¹⁰⁵ Yûsuf 12/3-102.

¹⁰⁶ Yûsuf 12/92.

¹⁰⁷ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr'ul-kebîr*, 2/349.

¹⁰⁸ Yûsuf 12/4, 100.

¹⁰⁹ Yûsuf 12/5.

¹¹⁰ Yûsuf 12/11, 17, 63, 65, 81, 97.

¹¹¹ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr'ul-kebîr*, 2/318; Celâleddîn el-Mahallî - Celâleddin es-Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn* (Beyrût: Dâru'l-Marife, ts.), 303; Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 8/183-184.

¹¹² Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 18/88.

¹¹³ Yûsuf 12/5; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 18/91.

88 | İbrahim Yıldız, Kur'an'da Kardeş Şiddeti: Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf Kıssalarına Psikolojik...

Yûsuf ile kardeşlerinin arasında ihtilafı başlatan nokta, Hz. Ya'kûb'un Yûsuf'un seçilmişlerden¹¹⁴ olduğunu anlaması ve bundan dolayı ona duyduğu kuvvetli sevgisidir,¹¹⁵ daha doğrusu kardeşlerin bu sevgiyi fark etmesidir. Kardeşler, Yûsuf'un bu özelliğini bilmedikleri, ayrıca kendilerinin güçlü bir grup oldukları ve gündelik işlerin yapılmasında küçük Yûsuf'a göre çok daha fazla katkı sağladıkları için babalarının ona olan sevgisinin anlamsız olduğunu düşünmüşlerdir. Bu düşünce, kıskançlıkla birleşince Yûsuf'u ve onun ana bir kardeşi Bünyamin'i kendi kardeşleri olarak bile saymamışlardır. Bunu aralarındaki konuşmalarından anlamaktayız: "Dediler ki: Biz güçlü bir topluluk olduğumuz hâlde Yûsuf ve kardeşi (Bünyamin) babamıza bizden daha sevgilidir..."¹¹⁶ Dikkat edilirse onlar için *kardeşlerimiz* dememişler, kendilerine ait bir iyelik zamiri kullanmadan yabancı birilerinden bahseder gibi *Yûsuf ve kardeşi* demişlerdir.¹¹⁷

Kardeşler, babalarının kendilerine karşı sevgi ve ilgisinin azlığını, kıskançlıklarının sebebi olarak göstermelerine rağmen Kur'an'da onların bu iddialarını doğrulayan veya Hz. Ya'kûb'un diğer oğullarını sevmediğini, onlarla ilgilenmediğini gösteren herhangi bir bilgi yoktur. Hz. Ya'kûb, bu kıskançlığı artıracak bir tavır içine girmemiş, hatta oğullarının Yûsuf'a zulmetmelerine ve kendisine de yalan söylemelerine rağmen tarafsızlığını korumuş, ne Yûsuf'un ne de diğer oğullarının tarafını tutmuştur. Aksine kardeşler arasında böyle bir çekişme yokmuş gibi her birine eşit davranmış, her fırsatta kardeşlik duygusunu uyandırmaya gayret etmiş, kardeşlerin birbirlerini koruyup gözetmelerini teşvik etmiştir.¹¹⁸ Gerçi Hz. Ya'kûb'un konuşmalarından Yûsuf'a olan sevgisi belli olmakla birlikte onun diğer evlatlarını sevmediği asla söylenemez. Hatta kıssada bunun aksini ispat eden birçok ipucu açıkça görülmektedir. Örneğin diğer oğullarının Yûsuf'u kıskandıklarını bilen Hz. Ya'kûb'un "*Yavrucum! Rüyanı kardeşlerine anlatma...*"¹¹⁹ demesinin nedeni, Yûsuf'un gelecekte peygamber olarak görevlendirileceğinin bilinmesi durumunda hem Yûsuf'a bir zarar gelmesini hem de kardeşleriyle arasının bozulmasını istememesidir. Hz. Ya'kûb, şeytanın düşmanlığını bildiğinden rüyayı anlatmama tedbiriyle diğer oğullarının şeytanın tuzağına düşmelerini engellemek istemiştir.¹²⁰ Ayrıca tüm şüphelerine rağmen diğer çocuklarını kırmayarak Yûsuf'u kıra, Bünyamin'i de Mısır'a götürmelerine izin vermesi onları sevmesinin ve onlara güvenmek istemesinin bir neticesidir. Bir diğer ipucu ise onların Yûsuf'a ettikleri kötülüğü en azından tahmin etmesine rağmen onlardan yüz çevirmemesi, onları tekrar zahire almak üzere Mısır'a gönderirken kendilerine bir zarar gelmesin diye şehre göze batacak şekilde toplu olarak girmelerini tavsiye etmesidir.¹²¹ Bu tavsiye, evlatlarını seven ve düşünen şefkatli bir babanın davranışdır.

Hz. Ya'kûb'un Mısır'daki çocukları için ettiği duaya kardeşlerden orada kalan Şemûn'u da dâhil ettiği görülmektedir: "... Umulur ki, Allah onların hepsini bana getirir..."¹²² âyetteki *هم/hüm* zamiri çoğuldur ve çoğullar en az üç kişiyi kapsar. Yani Hz. Ya'kûb; "Umarım ki Allah Yûsuf'u, Bünyamin'i ve Mısır'da kalan diğer kardeşinizi bana getirir."¹²³ şeklinde dua ederek diğer oğlunu da Hz. Yûsuf ve Bünyamin'den ayırmamıştır. Ayrıca kıssanın sonunda kardeşlerin pişmanlık içinde babalarından Allah'ın kendilerini bağışlaması için dua etmesini istediklerinde evlatlarını seven her babanın yapacağı gibi bu isteği kabul etmiştir.¹²⁴ Dolayısıyla bir

¹¹⁴ Yûsuf 12/6; İbn Acibe, *Bahru'l-Medîd*, 4/399.

¹¹⁵ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr'ul-kebir*, 2/320.

¹¹⁶ Yûsuf 12/8.

¹¹⁷ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 4/2851.

¹¹⁸ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'ın Psikolojik Atlası* (Malatya: Kendini Bilmek Yayınları, 2010), 3/604.

¹¹⁹ Yûsuf 12/5.

¹²⁰ Yûsuf 12/5.

¹²¹ Yûsuf 12/67; Mehmet Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 3/38.

¹²² Yûsuf 12/83.

¹²³ Beyzâvî, *Envârü't-tenzil*, 2/187.

¹²⁴ Yûsuf 12/97-98.

peygamberin bu kadar vahim sonuçlar doğuracak derecede oğulları arasında ayırım yapması ve çocuklarından birinin güvenliğini düşünürken diğer çocuklarının güvenliğini düşünmemesi mümkün değildir. Çünkü tüm peygamberler, bırakın kendi çocuklarını, gönderildikleri tüm insanların kurtuluşu ve güvenliği için mücadele etmişler ve onlara karşı aşırı derecede merhamet göstermişlerdir.¹²⁵

Kardeşlerin, Yûsuf'u kıskanmalarının temel nedeni, -kendi görüşlerine göre statü, fiziksel güce bağlı olduğundan- güçlü bir grup/usbe olma özgüvenine dayanır.¹²⁶ Kabile hayatında fiziksel güç önemli olduğundan kardeşler, babalarının sevgisine layık olanın tek bir (öz) kardeşi olan ve böylece usbe olmaktan yoksun bulunan Yûsuf değil, kendileri olması gerektiği hissine kapılmışlardır. Onlar, Yûsuf'tan kurtulduklarında babalarının gözünde onun yerine geçebileceklerine inanmışlardır. Bu noktada Kur'an, onları anlayıştan yoksun¹²⁷ ve yalancı¹²⁸ insanlar olarak vasıflandırır. Bu nedenle hadiseler, planladıklarının tamamen zıddı sonuçlar doğurmuştur. Çünkü babaları, bu olaydan sonra Yûsuf'a çok daha bağlanmış ve kendilerinden daha da uzaklaşmıştır.¹²⁹ Bu nedenle daha sonra Bünyamin'i Mısır'dan getirememelerinin sebebini açıklarken, bildikleri kadarıyla doğruyu söylemelerine rağmen¹³⁰ babaları onlara inamayacaktır.¹³¹

Kissada aktarılan kardeş şiddeti, sadece Yûsuf'un kuyuya atılmasıyla sınırlı kalmaz. Kardeşi Bünyamin'in yanında kalması için söz konusu planı tertip ettiğinde¹³² diğer kardeşleri Bünyamin'in bu hırsızlığı yapabileceğini çünkü kardeşi Yûsuf'un da daha önceden hırsızlık yaptığı¹³³ iftirasını atarlar.¹³⁴ Bu iftirayı psikolojik bir şiddet olarak bizzat Yûsuf'un önünde atmışlar, fakat o, her istediğini yapabilecek bir kudrete sahip olmasına rağmen büyük bir olgunluk göstererek onlara yumuşak davranmıştır. Şüphesiz bu iftira, Yûsuf'a daha önce çektikleri cefalardan çok daha acıtır. Yüksek bir makamda ve kardeşleri ona muhtaçken böyle cefalara tahammül etmek ve onların geçmiş suçlarını affetmek, gerçekten çok daha zordur.¹³⁵ Ayrıca "Yûsuf dedi ki: Siz (henüz) cahil kimselerken Yûsuf ve kardeşine neler yaptığınızı biliyor musunuz?"¹³⁶ âyetinde Yûsuf'un kendine yapılanların yanında kardeşine yapılan psikolojik şiddetten de bahsetmesi dikkatlerden kaçmamalıdır. Muhafızlar, su kabını Bünyamin'in çuvalında bulduklarında onlar kardeşlerinin masumiyetini savunmamışlar hatta kendilerini temize çıkarmak amacıyla onu hırsızlık yapabilecek bir karakterde göstermeye çalışmışlardır. Doğru yanlış demeden her çareye başvurarak o anda hırsızlık töhmeti altında bulunan kardeşleri Bünyamin'i kendilerinden olabildiğince ayrı tutma gayretiyle Yûsuf'u da işin içine sokarak böyle davrandıklarını söylemek yerinde olur.¹³⁷ Bu tutumları Yûsuf'a olan kinlerinin hâlâ devam ettiğini, ona yaptıklarından dolayı bir pişmanlık duymadıklarını da göstermektedir.

¹²⁵ ör. et-Tevbe 9/128; el-Kehf 18/6; eş-Şuarâ 26/3; Fâtır 35/8.

¹²⁶ Yûsuf 12/8, 14.

¹²⁷ Yûsuf 12/15.

¹²⁸ Yûsuf 12/16-17.

¹²⁹ Mir, "Kur'an'da İroni", 195.

¹³⁰ Yûsuf 12/81-83.

¹³¹ Mir, "Kur'an'da İroni", 199.

¹³² Yûsuf 12/76.

¹³³ Yûsuf 12/77.

¹³⁴ Konu hakkında tefsir kitaplarında çeşitli haber bulunmasına rağmen tercih ettiğimiz ve Hasan-ı Basrî'den nakledilen bu görüş için bk. Ebü'l-Hasen el-Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid Abdülmaksûd (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 3/65; Kurtubî, *el-Câmi'*, 11/419; Ebû Abdullâh eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadir el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsir*, thk. Abdurrahman Umeyra (Kahire: Dâru'l-Vefâ, 1994), 3/62.

¹³⁵ Hanay - Furkani, "Sadruşşeria'da Te'vilin Kodları -Yusuf Kıssası Örneği-", 225.

¹³⁶ Yûsuf 12/89.

¹³⁷ Esed, *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*, 473, 476-477.

90 | İbrahim Yıldız, Kur'ân'da Kardeş Şiddeti: Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf Kıssalarına Psikolojik...

Kıssada Yûsuf'un karşı karşıya kaldığı kıskançlık duygusunun kardeşlerdeki kuvvet düzeyinin aynı olmadığı ve kıskançlığın beraberinde getirdiği onu öldürme düşüncesine bütün kardeşlerin katılmadığı görülmektedir. Nitekim kardeşlerin Yûsuf'u öldürme fikrinden yine başka bir kardeş vazgeçirmiştir.¹³⁸ O, Yûsuf'u kesin olarak öldürmeye karar veren diğer kardeşlerini en azından öldürme fikrinden vazgeçirmek için onlara yine Yûsuf'tan kurtulacakları fakat katil olmayacakları bir çözüm önermiştir: "*Yûsuf'u öldürmeyin, onu bir kuyunun dibine bırakın ki geçen kervanlardan biri onu bulup alsın. Eğer yaparsanız böyle yapın, dedi.*"¹³⁹ Bu teklif, insanların farklı psikolojik yönelimlere sahip olduğunu ve dolayısıyla kardeşlerin birbirlerine aynı derece sevgi ya da nefret dolu olamayacağını da göstermektedir.

Kur'ân, Hz. Ya'kûb'un çocukları arasında yaşanan bu olayı haber vererek benzer olayların benzer sonuçlar doğurabileceğine işaret eder. Bu durum, aynı zamanda aile içi psikolojinin bütün insanlar için genel geçer bir yönüne de vurgu yapar. O da olayın sıradan bir aileyle bir peygamber ailesinde olması arasında hiçbir farkın olmadığıdır. Zira bu olayda peygamber çocukları, -gerçekte öyle olmasa da- babalarının kendilerini sevgi ve ilgi konusunda ihmal ettiği zehabına kapılmışlardır. Böylece şeytanın da vesvesesiyle kıskançlıkları artmış ve sonuçta büyük bir günah işlemişlerdir.¹⁴⁰ Bu konuda şeytanın insanı olumsuz yönlere meylettirtici etkisiye gayet açıktır. Şeytanın Hz. Âdem'e ve onun nesline olan düşmanlığı¹⁴¹ ve onlara verdiği vesveseler¹⁴² dikkate alındığında, kardeşlerin arasını bozma konusunda da elinden geleni yapacağı, onları kıskançlığa sevk etmeye çalışacağı bellidir.¹⁴³ Kıssada kardeşlerin Yûsuf'a karşı şiddet uygulamalarının gerekçesi babalarının sevgisinin sadece kendilerine yönelmesini istemeleridir. Fakat bu gerekçe, asla ona zarar vermeyi düşündürecek kadar büyük bir sorun değildir. Onlar, kardeşlerine zarar vermek yerine babalarının gönlünü alabilecekleri birçok hayırlı işler yapabilirlerdi. Zaten Yûsuf ölünce babalarının gönlü hemen boşalacak ve yerini kardeşlerin sevgisi dolduracak da değildi. Bu kadar basit bir akıl yürütmeye bu sonuca ulaşabileceklerken şeytan onları kandırmış ve yapmayı planladıkları bu büyük günahattan sonra tövbe edip sâlih kişiler olarak hayatlarına devam edebilecekleri fikrine onları inandırmıştır.¹⁴⁴ Zaten şeytan, bu gibi vesveselerle kıskanç kişilerin iradelerini zayıflatarak sağduyularını ortadan kaldırmaktadır.¹⁴⁵ Kur'ân, Hz. Ya'kûb'un "*Çünkü şeytan, insanın apaçık düşmanıdır.*"¹⁴⁶ uyarısıyla bu etkeni hatırlatmakta ve insanın her aklına gelenin hak ve hakikat olamayacağına işaret ederek onları özellikle kardeşler hakkındaki şeytanın vesveselerine karşı uyanık olmaya çağırılmaktadır.

Hz. Yûsuf'un Mısır'a gelen kardeşleriyle ilk karşılaştığında yani ailesiyle ilk bağlantıyı kurduğunda, hasret duygusunun çekimine kapılmayıp bütün ailesini bir araya getirme konusunda takip ettiği çok boyutlu strateji de dikkat çekicidir. Hemen kimliğini ifşa edip kendine yapılan zulmü -zalimlerde bir itiraf duygusu ve olgunlaşma durumu gözetmeksizin- kardeşlerinin yüzüne vurmamıştır. Zindandan çıkmak için ısrarla herkesin gözünde aklanmayı isteyen Hz. Yûsuf,¹⁴⁷ burada da aynı tavrı sürdürmüş ve kardeşlerinin kendine reva gördükleri ölümçül zulmü hemen hatırlatmamış, bunu kendilerinin itiraf etmelerini beklemiştir. Büyük ihtimalle yapacağı iyilikler sayesinde onların güvenini ve saygınlığını kazanmak istemiştir. Böylece suçun yüze vurulmasının onlarda tepkisel olarak meydana getireceği -suçu inkâr gibi- istenmeyen davranışlara meydan vermemiştir. Hatta kardeşleri onu da hırsızlıkla suçladıklarında dahi sükûnetini kaybetmemiş ve uygulamaya koyduğu ailesini birleştirme planın-

¹³⁸ Yûsuf 12/9-10.

¹³⁹ Yûsuf 12/10.

¹⁴⁰ Sürücü, "Yusuf Suresinde Aile Psikolojisi", 972.

¹⁴¹ ör. el-Kehf 18/50.

¹⁴² ör. el-A'râf 7/16-17.

¹⁴³ Beyzâvi, *Envârü't-tenzil*, 2/159.

¹⁴⁴ Yûsuf 12/5, 9.

¹⁴⁵ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, 4/1973.

¹⁴⁶ Yûsuf 12/5.

¹⁴⁷ Yûsuf 12/50-51.

dan ödün vermemiştir. Kardeşlerin durumu kurtarma adına aceleyle attıkları bu iftiradan onların hâlâ ahlâken olgunlaşmadıkları, yalan söylemeyi alışkanlık haline getirdikleri ve her an yaptıkları zulmü inkâra meyilli oldukları anlaşılmaktadır. Bu da Hz. Yûsuf'un temkinli hareket etmesinin ne derece doğru olduğunu kanıtlamaktadır.

Hz. Yûsuf'un kardeşi Bünyamin'i yanında alıkoyma planıyla hem diğer kardeşler için geriye dönüş nedeni oluşturmuş hem de zihinlerinde neredeyse tümünden unutmaya çalıştıkları "kardeşlerine yaptıkları zulüm" gerçekliğiyle ve tedricen küllenen suçluluk psikolojileriyle tekrardan yüzleşmelerini sağlamıştır.¹⁴⁸ Hz. Yûsuf, kardeşlerinin artık psikolojik olarak hazır olduklarını görünce kimliğini açıklamış ve onları affettiğini, işledikleri günahı gündeme taşımayacağını ve onlara yaptığı iyilikleri başlarına kakmayacağını söylemiştir.¹⁴⁹ Dolayısıyla kardeşler arasında çoğu zaman yapıcı ve affedici tavırların kesin çözümler üreteceğini göstermiştir. Tüm bunların, kıskançlık sebebiyle gerçekleşen kardeş şiddetinin kötü sonuçlarını sühûletle çözmek için atılan gayet bilinçli adımlar olduğu ve insanlara yol göstermek için Kur'an'da özellikle zikredildiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Aile içinde sevgi, hoşgörü, merhamet ve sahiplenme duygularının hâkim olması istenen ve beklenen bir durumdur. Fakat bazen aile, şiddetin neşvünemâ bulduğu ve uygulandığı bir alan olabilir. Ailede eşler arası şiddetin yanında kardeşler arası şiddet de göz ardı edilemeyecek sorunlar doğurabilir. Kardeşler arasında çekememezlik, kıskançlık ve düşmanlık gibi olumsuz duyguların baş göstermesi şiddete neden olabilir. Psikologlar, bu tür olumsuz duyguların olumlu duyguların yerini almasının genellikle ebeveynlerin çocuklarına eşit sevgi ve ilgi göstermemesinden kaynaklandığı görüşündedirler. Bu, önemli bir neden olmakla birlikte bir kardeşin diğerine nispeten toplum tarafından daha fazla kabul görme, maddî ve manevî olarak belirgin bir üstünlük veya başarıya sahip olma gibi sebepler de kardeşler arasında kıskançlık duygusunu tetikleyebilir. Bu duygu, normal sınırlarda tutulabildiği takdirde problem oluşturmazken -hatta olumlu yönde güdüleyici bir gelişim unsuru olabileceken- önlenemez bir yükseliş gösterdiğinde kişinin akıl ve ruh dengesini alt üst edebilir. Böylece kardeşe karşı istismar, baskı ve şiddet dâhil her türlü haksızlığı yapabilecek hastalıklı bir kişilik ortaya çıkar ki bu durum, kardeş şiddetinin en önemli nedenidir.

Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf kıssalarını kardeş şiddeti açısından incelememiz neticesinde kardeş şiddetinin nedenleri ve önlenbilmesi adına birtakım sonuçlara ulaştık. Bu sonuçların belki de en mühimi kardeşler arasında oluşan kıskançlığın gerçek sebebinin diğer kardeşten kaynaklanmadığının ortaya konulmasıdır. Kur'an'a göre sorunun asıl kaynağı bizzat kardeş şiddeti uygulayan taraftır. Kıssada aktarıldığına göre Hâbil'in takva ehli olması, onun kurbanının kabul edilmesinin nedenidir. Ama bu, Hâbil açısından gayet normal bir mü'min duruşudur ve bu duruşun Kâbil'e hiçbir zararı yoktur. Kıskançlığın nedeni, aslında Kâbil'in takvasızlığıdır yani kıskançlık sorununun kaynağı yine kendisidir. Bu nedenle kardeşini suçlaması tamamen haksız bir bakış açısına dayanmaktadır. Aynı bakış açısıyla Hz. Yûsuf'un kardeşleri de babalarının sevgisini kazanmak yerine kardeşlerini öldürmeyi düşünmüşlerdir. Kur'an, bu kıssalar vesilesiyle sorunların kaynağını başkalarında aramak yerine insanın kendini hesaba çekmesi gerektiğini hatırlatmaktadır.

Kıskançlık krizine tutulan kişinin aklı muhakemeleri zaafa uğrar. Bu durumda Kur'an, Hâbil örneğinde olduğu gibi kıskanılan kişinin aralarındaki soğukluğu gidermek için diğerine öğüt vermesi, onu söz ve davranışlarıyla tahrik etmemesi, yapmayı planladığı eylemlerin istenmeyen sonuçlarını ona hatırlatması gerektiğini vurgular. Tespit ettiğimiz bir diğer Kur'anî ilke, tıpkı Hz. Yûsuf'un yaptığı gibi kıskançlık krizine tutulmuş kişilerle gayet yumuşak bir üslupla konuşulması, kıskırtıcı söz ve tavırlardan uzak durulması ve körelmiş basiretlerinin

¹⁴⁸ Atalay, *Kur'an'a Psikoloji ile Bakmak*, 146-155.

¹⁴⁹ Kasapoğlu, *Kur'an Kıssalarına Psikolojik Yaklaşım*, 125.

92 | İbrahim Yıldız. Kur'an'da Kardeş Şiddeti: Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf Kıssalarına Psikolojik...

açılması için her türlü yolun denenmesi gerektiğidir; çünkü Hz. Ya'kûb'un da hatırlattığı gibi kıskanç kişi şeytanın vesveselerine gayet açıktır ve bu vesveselerden kurtulabilmesi için özellikle kıskandığı kişilerin yardımına ihtiyacı vardır.

Hz. Yûsuf'un, kardeşleriyle arasındaki soğukluğu gidermek için uyguladığı tedrici plan, kardeş şiddetinin açtığı yaraların tedavisi için güzel bir örnektir. Problemlili düşünce sahiplerinin yıllardır içinde biriktirdiği kıskançlık duygusunun bir anda yok olması düşünülemez. Hz. Yûsuf'un, kardeşleriyle ilk karşılaştığı anda onlara yaşanmış kötü anıları hatırlatmaması, onlara gayet cömert davranması, babasını ve kardeşi Bünyamin'i Mısır'a getirterek onların da huzurunda kendisine kötülük yapan kardeşlerini affetmesi ilk anda tepkisel olarak kardeşlerinin her şeyi reddetmesini engellemiş ve onları yaptıkları haksızlıkları kabule hazır hale getirmiştir.

Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf kıssaları, kıskançlığın ve nefse uymanın kardeşlik duygularını yok edebileceği ve sonuçta kardeş şiddetine neden olabileceği gerçeğini göstermektedir. Bu nedenle kıssalardan çıkarılabilecek önemli sonuçlardan biri de kıskançlık duygusunun mutlaka kontrol altına alınması ve nedeni ne olursa olsun şiddete başvurulmaması gerektiğidir; çünkü bu kıssalarda kardeşe yönelik şiddetin, sorunun çözümüne hiçbir katkı sağlamadığı açıkça görülmektedir. Kâbil'in, kardeşini öldürmek yerine Allah'ın rızasını kazanma yollarını araması, hâkeza Hz. Yûsuf'un kardeşlerinin de onu kuyuya atmak yerine babalarının sevgisini kazanma yollarını aramaları sorunlarının çözümü konusunda atılacak olumlu adımlar olarak görülmektedir. Kıskançlığın sebebi olan durumun tahlilinin yapılması, yaşanan bu durumun istenmeyen tutum ve davranışlara karşı yapılan bir uyarı kabul edilmesi ve daha iyi bir insan/kardeş/evlat olmaya çaba sarf edilmesi Kur'anî bir çözüm olarak sunulmaktadır.

Kaynakça

- Adler, Alfred. *İnsanı Tanıma Sanatı*. çev. Şelale Başer. İstanbul: Dergâh Yayınları, 4. Basım, 1985.
- Aile İçi Şiddetin Sebep ve Sonuçları*. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1995.
- Akan, Yunus. "Arkadaş Kıskaçlık Ölçeği'nin (AKÖ) Geliştirilmesi: Geçerlik Güvenirlik Çalışması". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/5 (2019), 133-140. <https://doi.org/10.18506/anemon.506363>
- Aktaş, Aliye Mavili. "Aile İçi Şiddet". *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 10/43 (2008), 151-158.
- Aktaş, Emine Feyza. "Kardeş İlişkileri Ölçeği'nin (KİÖ) Geliştirilmesi". *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 44 (2017), 499-515.
- Atalay, Mehmet. *Kur'an'a Psikoloji ile Bakmak Hz. Yusuf ve Hz. Musa Kıssaları Örneği*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2017.
- Begavî, Ebû Muhammed Ferrâ. *Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Heyet. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1989.
- Beyzâvî, Kâdî. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. Beyrût: Dâru'r-Reşîd, 2000.
- Bilgin, Beyza. *İslâm ve Çocuk*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 1991.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1330.
- Chul Han, Byung. *Şiddetin Topolojisi*. çev. Dilek Zaptçioğlu. İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Demirtaş, Hanife Andaç. *Yakın İlişkilerde Kıskaçlık (Bireysel, İlişkisel ve Durumsal Değişkenler)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Dikbıyık, Coşkun. "Günah Eyleminin Kökenine Dair Sosyolojik Bir Deneme -Âdem Kıssası Örneği-". *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 4/2 (2018), 506-538.
- Enç, Mithat. *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Basım, 1980.
- Erdem, Hüsamettin. "Şiddet ve Şiddetin Çeşitleri". *Din ve Şiddet -Tarihi, Dini, Siyasi, Kültürel, Sosyo-Psikolojik Boyutlarıyla-*. ed. Faruk Sancar. Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*. çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 5. Basım, 2002.
- Güneş, Abdülbaki. "Kur'ân Işığında Şiddet Sorununa Bir Bakış". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/3 (2005), 7-22.
- Hanay, Necattin - Furkani, Mehterhan. "Sadruşşeria'da Te'vilin Kodları -Yusuf Kıssası Örneği-". *Usûl İslam Araştırmaları*. 26 (2016), 211-240.
- Hökelekli, Hayati. "Aile Psikolojisi ve Aile İçi İletişim". *Diyanet İlmi Dergi* 40/2 (2004), 41-60.
- Işık, Esra - Çetin, Zeynep. "Kardeş İstismarı: Birey Üzerindeki Etkileri, Ebeveynlerin Verdikleri Tepkiler, Yaygınlığı ve Önlenmesi". *Uluslararası Güncel Eğitim Araştırmaları Dergisi (UGEAD)* 3/2 (Aralık 2017), 44-56.
- Işık, Esra - Çetin, Zeynep. "Kardeş İstismarı: Tanımı, Nedenleri ve Kardeş İlişkisi ile Kardeş İstismarının Ayrılan Yönleri". *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi* 2/3 (2015), 28-40.
- İbn Acibe. *Bahru'l-Medîd fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. çev. Dilaver Selvi. 11 Cilt. İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2012.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ'. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Sâmi es-Selîme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 2. Basım, 1999.
- İsfahânî, Râgîb. "eh". *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Keylânî. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Karaman, Hüseyin. "Sunuş". *Din ve Şiddet -Tarihi, Dini, Siyasi, Kültürel, Sosyo-Psikolojik Boyutlarıyla-*. ed. Faruk Sancar. Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2016.

94 | İbrahim Yıldız. Kur'an'da Kardeş Şiddeti: Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf KIssalarına Psikolojik...

- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'an'da Bir Kardeşlik Tipolojisi Olarak 'Peygamberlerin Kavimleri ile Kardeşliği' -Dini İletişim Açısından Bir Yaklaşım-". *Hz. Peygamber Kardeşlik Ahlakı ve Kardeşlik Hukuku Sempozyumu*. 61-83. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. *Kur'an Kıssalarına Psikolojik Yaklaşım*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. *Kur'an'ın Psikolojik Atlası*. Malatya: Kendini Bilmek Yayınları, 2010.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. *Psikolojik Tefsir Ekolü*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Kılıçaslan, Ayşegül. *Aile Fonksiyonlarının ve Algılanan Farklılaşmış Anne-Baba Yaklaşımının Kardeş İlişkileri Üzerine Etkisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Kılıçaslan, Mehmet. "Kadına Yönelik Şiddet: Sebepleri, Önlemeye Yönelik Kur'anî Tedbirler". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2018), 958-994.
- Kızıltepe, Rukiye - Aksel, Şeyda. "Kardeş İstismarı: Güncel Bir Derleme". *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi* 24/1 (2017), 71-80.
- Kiraz, Celil. "Vani Mehmed Efendi'ye Göre Hz. Yusuf Kıssası'ndan Çıkarılacak Dersler ve İncelemeler". *Ulusal Vani Mehmed Efendi Sempozyumu*. ed. Mehmet Yalar - Celil Kiraz. 97-116. Bursa: Emin Yayınları, 2011.
- Kitâb-ı Mukaddes*. Erişim 14 Şubat 2020. <https://www.kitabimukaddes.com>
- Kramer, Samuel Noah. *Sümer Mitolojisi*. çev. Hamide Koyukan. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 1999.
- Kurtubî, Ebû Abdullâh. *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Abdullah et-Türkî. Beyrût: Müessesetü'l-Risâle, 2006.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zilâli'l-Kur'ân*. 6 Cilt. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2003.
- Mahallî, Celâleddîn - Süyûtî, Celâleddin. *Tefsîru'l-Celâleyn*. Beyrût: Dâru'l-Marife, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü Ehlî's-sünne*. thk. Mecdi Ba Sellum. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen. *en-Nüketü ve'l-uyûn*. thk. es-Seyyid Abdülmaksûd. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Michaud, Yves. *Şiddet*. çev. Cem Muhtaroğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Mir, Mustansir. "Kur'an'da İroni: Bir Yusuf Kıssası İncelemesi". çev. Ali Akay. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2007), 189-204.
- Mir, Mustansir. "Kur'an'da Yûsuf Kıssası: Taslak, Temalar ve Karakterler". çev. Ali Akay. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005), 183-200.
- Mukâtil b. Süleymân. *et-Tefsîr'ul-kebîr*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 4 Cilt. y.y.: Merkezu Tahkîki't-Türâs, 1979.
- Necati, Muhammed Osman. *Kur'an ve Psikoloji*. çev. Hayati Aydın. Ankara: Fecr Yayınevi, 3. Basım, 2011.
- Oğan, Hasan - Sercan, Mustafa (ed.). *Şiddetle Başa Çıkmak*. İstanbul: Türk Tabipleri Birliği Yayınları, 4. Basım, 2019.
- Özdiñç, Nasibe Kandemir. *Kardeş Zorbalığı ve Akran Zorbalığının Empati, Ahlakî Çözülme, Problem Çözme ve Ebeveyn Kabul-Reddi ile İlişkisi*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Öztürk, Mustafa. "Kur'an, Kitab-ı Mukaddes ve Sümer Mitolojisinde Hâbil-Kâbil Kıssası". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1 (2004), 147-164.
- Özyavru, Neşe Coşkun. *İlköğretim ve Lise Öğrencilerinin Ağabey veya Ablalarıyla İlişkide Algıladıkları Kabul-Reddin Anne-Baba Kabul-Reddi, Psikolojik Uyum ve Aile-İçi Çatışma ve Eş Kabul-Reddi ile İlişkisi*. İstanbul: Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Pak, Zekeriya. "Kur'an'da Kardeşlik". *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber Kardeşlik Ahlakı ve Kardeşlik Hukuku" Sempozyumu*, 103-111. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.

- Polat, Oğuz. "Şiddet". *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 22/1 (2016), 15-34.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâthû'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Rodop, Şeyma. *Çocuklarda Kardeş İlişki Kalitesi, Uyum Problemi, Çatışma Algısı ve Ebeveyn Kabul-Reddi Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Samurçay, Neriman. "Çocuklarda Kardeş İlişkileri". *Eğitim ve Bilim* 6/36 (1982), 6-14.
- Sanders Robert - Campling Jo. "Sibling Relationships: The Big Picture". *Sibling Relationships*. ed. Jo Campling. London: Palgrave, 2004.
- Sürücü, İbrahim. "Yusuf Suresinde Aile Psikolojisi". *Journal of International Social Research* 9/46 (2016), 966-980. <https://doi.org/10.17719/jisr.20164622660>
- Süyûtî, Celâleddin. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*: thk. Abdülmuhsin et-Türkî. 17 Cilt. Kahire: Merkezü Hicr, 2003.
- Şevkânî, Ebû Abdullâh. *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*: thk. Abdurrahman Umeyra. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Vefâ, 1994.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Kur'an Kıssalarına Giriş*. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1993.
- Şipal, Fırat - Yeğengil, Canan - Toka, Nihan. "Okul Öncesi Dönemde Aralarında Yaş Farkı Olan ve İkiz Kardeşler Arasındaki Kıskançlığın Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi". *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi* 3/5 (Bahar 2012), 55-68.
- Tabâtabâî, Hüseyin. *el-Mîzân fi tefsîri'l-Kur'ân*. 22 Cilt. Beyrût: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1997.
- Tarhan, Nevzat. *Duyguların Psikolojisi ve Duygusal Zekâ*. İstanbul: Timaş Yayınları, 22. Basım, 2018.
- Işık, Esra - Çetin, Zeynep. "Kardeş İstismarı: Birey Üzerindeki Etkileri, Ebeveynlerin Verdikleri Tepkiler, Yaygınlığı ve Önlenmesi". *Uluslararası Güncel Eğitim Araştırmaları Dergisi (UGEAD)* 3/2 (Aralık 2017): 44-56.
- Türer, Celal. "Şiddetin Neliği ve Kavramsal Çerçevesi". *Şiddet Karşısında İslâm*. Ed. Bünyamin Erul. 13-26. Ankara: DİB Yayınları, 2015.
- Wiehe, Vernon. *Sibling Abuse: Hidden Physical, Emotional, and Sexual Trauma*. California: Sage Publications, 2. Basım, 1997.
- Yavuzer, Haluk. *Çocuğunuzun İlk 6 Yılı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 8. Basım, 1999.
- Yavuzer, Haluk. *Çocuk Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 26. Basım, 2004.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 3. Basım, 1979.
- Yıldız, İbrahim. *Kur'an İnsan ve Yanılgı -Psikososyal Bir Okuma-*. Bursa: Emin Yayınları, 2019.
- Yıldız, İbrahim. "Kur'an Kıssalarında Muhatabı Anlatıma Dâhil Etme: Amacı, Zamanı ve Metotları". *The Journal of Academic Social Science Studies*. 75 (2019), 457-472. <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS8003>
- Yılmaz, Mahmut - Özgü, Begüm. *Kardeş Kıskançlığı ve Kardeşler Arası İlişkiler*. Ankara: Eğiten Kitap, 2019.
- Yörükoğlu, Atalay. *Çocuk Ruh Sağlığı / Çocuk Yetiştirme Sanatı ve Kişilik Gelişimi*. İstanbul: Özgür Yayınları, 25. Basım, 2002.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*. thk. Halil Me'mun Şeyha. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2005.